

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**QURAN QİRAƏTLƏRİNİN
FONETİK-QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(HƏFS İLƏ VƏRŞ QİRAƏTLƏRİ ƏSASINDA)**

İxtisas: 5713.01 – Sami dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Vüqar Aydın oğlu Qaradağlı**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

filologiya elmləri doktoru, professor
Xeyri Nəşət oğlu Əl-Abbasi

filologiya elmləri doktoru, professor
Şarustam Qiyazoviç Şamusarov

filologiya elmləri doktoru, dosent
İdris Əziz oğlu Abbasov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.06 olan Birdəfəlik Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru,
professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Möhsün Zəlabdin oğlu Nağısoylu

Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Qurani-Kərimin erkən tarixi, onun yazıya alınması və ilkin əlyazma nüsxələrinin yaranması (610–656-cı illər) və s. Quranla bağlı mövzular əsrlər boyu elmi araşdırmalar üçün zəngin mənbə rolunu oynamış, bu sahədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmış və müəyyən işlərə imza atılmışdır. Təbii ki, bu sahə nə qədər araşdırılsa da, yenə də az müraciət olunan mövzulara rast gəlinir və belə mövzulardan biri ərəb dilçiliyinin vacib qollarından biri olan Quran qiraətləri ilə bağlıdır.

Quran qiraətlərinin yaranma tarixi Quranın tarixi qədər qədimdir. Artıq IX-X əsrlərin qovşağında “300-dən çox qiraət sistemi mövcud olsa da”¹, onların hamısı *mütəvatir* hesab edilmirdi. Görkəmli alim İbn Mücahid “Kitab əs-səb’ə” əsərində mövcud qiraət sistemlərindən yalnız yeddi qaredən on dörd qiraət sistemini qəbul etmişdir. Sonralar bura alimlər tərəfindən daxil edilən digər qiraət sistemləri sayəsində onların sayı 28-ə çatmışdır. Hazırda həmin 28 qiraət sistemindən yalnız üç qaredən dörd qiraət sistemi – Asimdən Həfs, Nafedən Vərş və Qalun, Əbu Əmr ibn Əl-Əladan Əd-Duri qiraət sistemləri işləkdir və Qurani-Kərim bu dörd fərqli qiraət sistemi əsasında dörd fərqli şəkildə nöqtələnib hərəkələnərək nəşr edilir.

Etibarlılığı heç bir şübhə doğurmayan *mütəvatir* qiraət sistemləri qrupuna daxil olan bu dörd qiraət sistemi arasında isə dünyada ən geniş yayılmışı Asimdən Həfs (bundan sonra – AH) qiraət sistemidir. Məhz AH əsasında nöqtələnib hərəkələnərək kitab halında nəşr edilmiş Quran İslam dünyasının Azərbaycan da daxil olmaqla Məkkədən şərqə doğru ərazilərində işləkdir. Bu səbəbdən də sözügedən arealda Qurani-Kərim, digər qiraət sistemləri nəzərə alınmadan, AH çərçivəsində qəbul edilir.

Öz arealına görə, AH-dən sonra digər ən geniş yayılmış qiraət sistemi Nafedən Vərş (bundan sonra – NV) qiraət sistemidir. O,

عمر، أحمد مختار. معجم القراءات القرآنية: [٨ مجلدات] أحمد مختار عمر، عبد العال سالم مكرم. – الكويت: مكتبة جامعة الكويت، ١٩٨٨. ج. ١. ٣٠٩ ص.

Azərbaycanda nəinki qiraət edilmir, hətta əksər hallarda mövcudluğu belə təəccüblə qarşılanır. Halbuki NV, yaxud digər mütəvətir qiraət sistemi AH-dən əskik hesab olunmur və onunla eyni statusa malikdir.

Deməli, AH ilə NV dünyada ən işlək, ən geniş əraziləri əhatə edən etibarlı qiraət sistemləridir. Amma onlar arasında fərqlərin mövcud olması ilə bağlı təsəvvür ya yoxdur, ya da səthi və ya abstrakt xarakterlidir. Bu qiraət sistemlərini müqayisə etməklə aşkar edilən qiraət fərqlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinə həsr olunan **“Quran qiraətlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri (Həfs ilə Vərş qiraətlərinin müqayisəsi əsasında)”** tədqiqat işinin mövzusu bu cəhətdən çox aktualdır.

Dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən digər amillər aşağıdakılardır:

- Müasir ərəb ədəbi dilinin özəyi sayılan VII əsr Quran qiraətlərinin dili əvəzolunmaz faktiki material kimi müasir dil problemlərinə baxış bucağının genişlənməsinə gətirib çıxarır və Azərbaycanda bu mövzuya müraciət ölkəmizdə ərəb dilinin tədqiq sahəsinin mövzu baxımından zənginləşməsinə nəzərdə tutur;

- Azərbaycanda qiraətlərin müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edilməməsi, bu sahədə geniş tədqiqat işlərinin olmaması, islam-ərəb aləmində isə yalnız məna fərqi əmələ gətirən qiraət fərqlərinin öyrənilməsinə nəzərə alsaq, bu tədqiqat işi Quranın dili ilə bağlı bir sıra elmi yeniliklərə yol açır;

- Qiraətlərinin, xüsusilə dünyada ən geniş yayılmış iki qiraətin kompleks şəkildə müqayisəli tədqiqı ərəb dilinin problemli məsələlərinin öyrənilməsi, qiraət fərqləri əsasında ərəb dilinin zənginliyinin aşkarlanması, Quran ayələrinin mənalарının tamamlanması, üslub zənginliyinin göstərilməsi böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir;

- İslam-ərəb aləmində qiraətlər arasındakı qiraət fərqləri, əsasən, Quran təfsirlərində Quranın tərtibinə uyğun olaraq verilmiş, müstəqil tədqiqat daxilində təhlil edilməmişdir. Qiraət fərqlərinin bilavasitə tədqiqını nəzərdə tutan əsərlərdə isə onlar kompleks

şəkildə deyil, bəzi qiraət fərqləri əhatə edilməklə çox qısa şərhlərlə təqdim edilmişdir. Bu baxımdan bir tədqiqat işi daxilində sözügedən iki qiraət sistemi arasında aşkar edilmiş 18424 qiraət fərqlərinin fonetik, leksis-qrammatik təhlilin aparılması həm Azərbaycan ərəbşünaslığı, ümumilikdə ərəbşünaslıq üçün, həm də ərəb dünyası üçün çox aktualdır;

– Müasir ərəb dilçilərinin bu və ya digər nəzəri məsələləri tədqiq edən əsərlərində Quran qiraətləri arasındakı müvafiq qiraət fərqlərinə nəzər salınsa da, fonetik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqləri kompleks (tam) şəkildə öyrənilməmişdir. Tədqiqat işində iki qiraət sistemi arasındakı fonetik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqlərinin tam şəkildə öyrənilməsi gələcəkdə digər qiraət sistemlərinin də bu şəkildə öyrənilməsinə rəvac verə bilər.

Tədqiqatda qiraət sistemlərindəki qiraət fərqləri incələnməklə klassik ərəb dilçilik ənənələri nəzərə alınmaqla müasir ərəb dilçiliyində qəbul olunmuş hadisələr çərçivəsinə salınmasına cəhd edilmişdir ki, bu da öz növbəsində, işin nəzəri əhəmiyyətini artırır.

Dissertasiya işinin mövzusu nəinki Azərbaycan, eləcə də dünya ərəbşünaslığında az müraciət olunan mövzulardandır. Bu sahə islam-ərəb alimlərinin xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və müxtəlif dövrlərdə bu mövzuya müraciət edilmişdir. Orta əsrlərdə Quran qiraətlərinə ilk olaraq müraciət edən və bu sahədə xüsusi xidmətləri olan alimlərdən Əbu Übeyd Əl-Qasim ibn Səllam (774–838), İbn Mücahid (859–936), İbn Xaləvəyh (926–980), Əl-Farisi (900–987), İbn Mihran (908–991), İbn Cinni (934–1002), Əbd Əl-Mün'im ibn Gəlbun (921–999), Tahir ibn Gəlbun (950–1009), Əbu Zər'a İbn Zəncələ (?–1012), Məkki ibn Əbu Talib (965–1045), Əd-Dani (981–1053), Ər-Rüeyni (1001–1083), Əbu Muhəmməd Əl-Bəğəvi (1044–1122), Əbu Cəfər Əl-Ənsari (1097–1145), İbn İtiyyə (1088–1146), Əş-Şatibi (1144–1194), Əl-Əsbəhani (1219–1289), İbn Teymiyyə (1263–1328), Əl-Vasiti (1272–1341), İbn Əl-Cəzəri (1350–1429), Əl-Qəstəllani (1448–1517), Əl-Bənnə Əd-Dimyatini (?–1705) göstərmək olar. Bu sahədə daha geniş, əhatəli əsərlərin müəllifləri isə

Əş-Şatibi və İbn Əl-Cəzəri hesab olunur. Muhəmməd ibn Əbdülğəni Əl-Hüsəri (1029–1095), Əl-Xərraz Əş-Şərişi (?–1318), İbn Bərrī Ət-Tazi (1261–1330), Əl-Münir Əs-Səmənuđi (1687–1784), Muhəmməd ibn Əli Ət-Tələmsani Tuzint Əl-Maliki (?–1806), Muhəmməd Əl-Mütəvəlli (1832–1895) və İbrahim Əl-Marğini (1865–1931) kimi alimlərin əsərləri isə ayrı-ayrı qiraət sistemlərinə, bilavasitə NV və ya AH-yə həsr olunmuşdur.

Mövzu ilə bağlı AH ilə NV-ni müqayisəli şəkildə tədqiq edən Ə'mər Əl-Cəkəninin (XVIII əsr) "Vərş və Həfs rəvayətlərini fərqləndirən"² əsəri xüsusi qeyd olunmalıdır. Nəzmlə yazılmış bu əsər Qurani-Kərimin strukturuna uyğun tərtib olunduğuna görə, qiraət fərqləri də tərtibə uyğun qaydada sıralanmışdır. Qeyd edək ki, əsərdə qiraət fərqləri yalnız sadalanmış və şərhçi Əş-Şinqiti tərəfindən qısa və təlim səciyyəli əlavələr edilmişdir.

Müasir dövrdə də Quran qiraətləri müxtəlif tədqiqatlara cəlb edilmişdir. Məsələn, 2008-ci ildə bu mövzu Həlimə Salın "Qiraətlər: Vərş və Həfs rəvayətləri (müqayisəli təhlil)"³ əsərində araşdırılıb. Digər tədqiqatlarda olduğu kimi burada da qiraət fərqləri ifrat dərəcədə ümumiləşdirilmiş, təsviri və səthi formada nəzərdən keçirilmişdir. Quran qiraətləri elminin yaranması və inkişaf mərhələlərinin təsvirinə olduqca çox yer ayrılıb, qiraətlərə dair istilahlər digər tədqiqatlardan çox da fərqlənməyən bir şəkildə şərh edilmiş, Nafe, Asim, Vərş və Həfsə dair bir mənbədən digərinə ötürülən ümumi məlumatlara geniş yer verilmişdir. Tədqiqatdan çox təkrar nəşr təəssüratı bağışlayan araşdırmada qarşıya qoyulan əsas məqsəd, yəni qiraət fərqləri müqayisəli təhlilə cəlb edilməmiş və onlar təsnif edilmədən, sanki konstataasiya edilərək Qurani-Kərimin tərtibinə uyğun sıralanmışdır. Onu da qeyd edək ki, Həlimə Salın tədqiqatı Qurani-Kərimin 114 surəsindən yalnız 1–18-ci surələrini,

² الجكني، أعر بن محمد بوباء. الفارق بين رواية ورش وحفص.

URL: <https://majles.alukah.net/t66945/>

³ سال، حليلة. القراءات: روايتا ورش وحفص. دراسة تحليلية مقارنة | حليلة سال. - دبي: دار الواضح، - ٢٠٠٨. ص. ٣٨٥.

başqa sözlə, Quranın yarısını əhatə edir. Bu da, təbii ki, bütün qiraət fərqləri haqqında tam təsəvvür yaranmasına kömək etmir.

Yə'rüb İbrahim Cərradinin "Dil fərqi və onun mənaya təsiri (Vərş ilə Həfs rəvayətləri əsasında)"² əsəri AH ilə NV-nin müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş xüsusi çəkiyə malik əsərlər sırasındadır. Cərradi mənaya təsir edən 541 qiraət fərqi klassik ərəb dilçiliyi ənənəsi işığında təsnif etmiş, həmin təsnifə əsasən hər bənddən bir, yaxud bir neçə misal seçərək onların mənaya təsirini öyrənmiş və əksərən doğru nəticələr əldə etmişdir. Müəllif mənaya təsir etməyən digər (səs, infleksiya, qalınlaşma, incələşmə, əvəzlənmə və sair) fonetik hadisələrin müqayisəli təhlilini aparmayıb. Amma dissertasiyanın mövzusu yalnız mənaya təsiri olan qiraət fərqləri olduğundan, bu cəhət tədqiqatın dəyərinə xələl gətirmir və zənnimizcə, tədqiqatçı qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdir.

Nəimə ibn Təbalın "Morfoloji fərqlərin mənaya təsiri (Həfs ilə Vərş rəvayətləri əsasında Quranın ilk altı surəsi)"³ adlı tədqiqatı Yə'rüb İbrahim Cərradinin "Dil fərqi və onun mənaya təsiri (Vərş ilə Həfs rəvayətləri əsasında)" elmi işinin solğun və qismən işlənmiş variantı təəssüratı bağışlayır. Giriş və iki fəsildən ibarət əsərdə qiraətlərdəki fərqlər, Həfs ilə Vərş, sərf elmi ilə bağlı ümumi nəzəri məlumata geniş yer verən müəllif sərf fərqləri sayəsində yaranan mənə fərqlərindən qısa şəkildə bəhs etmişdir. İkinci fəsil bilavasitə AH ilə NV arasında mənaya təsiri olan qiraət fərqlərinin təhlilinə həsr edilsə də, əsərdə yalnız Quranın altı surəsində müşahidə edilən fərqlər araşdırılmışdır. Qiraət fərqləri haqqında dolğun təsəvvür yaradılmasına mane olan belə bir cəhət, eləcə də tədqiqatçının qiraət fərqlərinin təsnifində və metodiki yanaşmada Yə'rüb İbrahim Cərradinin araşdırmasından irəli gələn bilməməsi, Cərradinin

² الجكني، أحمد بن محمد بوباء. الفارق بين رواية ورش وحفص.

URL: <https://majles.alukah.net/t66945/>

³ سال، حليلة. القراءات: روايتا ورش وحفص. دراسة تحليلية مقارنة | حليلة سال. - دبي: دار الواضح، - ٢٠٠٨ - ٣٨٥ ص.

əsaslandığı klassik ərəb dilçiliyi ənənələrini onun da təkrarlaması, hətta təhlillərdə belə oxşatmalara yol verməsi əsərin çatışmayan cəhətləri kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu sahədə yazılan əsərlərdən biri də Əbdürrəhman ibn Hüseyn Qasim Muhəmmədin “Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında morfoloji-qrammatik fərqlər və onların mənaya təsirinə dair”⁶ mövzusunda yazılan dissertasiya işidir. Təəssüf ki, tədqiqatın tam mətni ilə tanışlıq mümkün olmadı. Elektron resurslardan əldə etdiyimiz kiçik bir hissədən məlum oldu ki, müəllif fərqlərin aşkar edilməsi üçün ciddi araşdırma aparsa da, onların təsnifatında orijinallıq göstərməmiş və klassik ərəb dilçiliyində qəbul olunmuş ənənəvi təsnifata əsaslanmışdır. Daxili təsnifat isə Qurani-Kərimin tərtibinə uyğun aparılmışdır.

Mövzumuza aid tədqiqatlar arasında İran alimləri Əmir Riza Haşimi Cəvahirinin 2007-ci ilə aid “Qurani-Kərim qiraətində (Asimdən) Həfs rəvayəti ilə (Nafedən) Vərş rəvayətinin müqayisəsi”⁷ və 2013-cü ilə aid Səid Hacıyanın “Nafedən Vərş rəvayətinin təcvid elminə və Quran təfsirinə təsiri”⁸ adlı əsərlərini də qeyd etmək olar. Birinci tədqiqatda rəvayətlərarası qiraət fərqlərinin “بر دانش تجويد” (*təcvid nöqtəyi-nəzərindən*) şərhli təqdim olunmuş, ikincidə isə mənaya təsir edən qiraət fərqləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Türkiyəli alim prof. Həsən Təhsin Feyizlinin 2020-ci ildə nəşr olunmuş ərəb dilində yazdığı “Qiraət elmində Vərş rəvayəti ilə Həfs rəvayətinin qarşılaşdırılması” adlı əsəri bu mövzuda yazılan əhatəli işlərdəndir. Rəvayətlərarası fərqləri filoloji cəhətdən təhlil etmək yox, doğru qiraəti təmin etmək üçün baş verən bu və ya digər

قاسم، محمد عبد الرحمن بن حسين. توجيه الاختلاف النحوي والصرفي وأثره في المعنى بين روايتي
حفص عن عاصم وورش عن نافع \ محمد قاسم. - الرياض: مكتبة، - ٢٠٠٩. - ٣٦ ص.
URL: https://islamarchive.cc/index.php?p=bib_lib&id=7187372

جواهری، امیر رضا هاشمی. بررسی تطبیقی روایات حفص (از عاصم) و روایت ورش (از نافع) در
قرآن کریم: \ الرسالة للحصول علی درجة ماجستير دانشگاه فردوسی مشهد \ - مشهد، - ٢٠٠٧. -
١٨٧ ص.

حاجیان، سعید. تاثیر روایت ورش از قرائت نافع بر دانش تجويد و تفسیر قرآن.
URL: <https://ut.ac.ir/fa/thesis/14642/>

hadisənin mahiyyətini diqqətə çatdırmaq məqsədi güdən tədqiqatda istiaza və bəsmələ, mimi-cəm, hai-kinayə, məddələr, həmnənin ibdəli, həzfi, təhqiqlə, hərəkəsinin yerdəyişməsi, idğam, nun, onun izhar, iqlab və ixfası, böyük və kiçik imalə, ra-nın tərqiqlə və təfximi, lam-in təğliz və tərqiqlə, yə-i-izafələr, vəqf və ibtida haqqında geniş və ətraflı bilgilərlə yanaşı, seçmə ayələrdən qiraət nümunələri də yer alıb. Əsərin ikinci fəslində 520 qiraət fərqi cədvəldə ("فرش الحروف")⁹ müqayisəli şəkildə surəbəsura qısa şərhilərlə təqdim edilir. Qeyd edək ki, tədqiqatçı qarşısına qoyduğu vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmişdir.

Tədqiqatda ərəb dilinin fonetikasına aid məsələlər də işıqlandırılmışdır ki, həmin məsələlərlə bağlı Qərbi-Avropa ərəbşünaslarından S.H.Əl-Ani, A.İ.Əlfozan, V.Qerdner, U.Horeş, A.Kopçinski, C.Ouens, C.Vatson, A.Brikto, J.Kantino, A.Roman, S.Sasi, A.Ambro, K.Brokkelman, M.Qrüner; Rusiya-SSRİ ərəbşünaslarından G.Aqanina, M.Attaya, İ.Boduen de Kurtene, Y.Vilençik, B.Grande, O.Quskova, V.Lebedev, F.Mənsur, Y.Militaryov, M.Müller, O.Pasiyeva, O.Redkin, V.Seqal, N.Yuşmanov; gürcü ərəbşünaslarından V.Axvledianinin tədqiqatları qeyd olunmalıdır.

Azərbaycanda Quranla bağlı aparılmış elmi işləri iki dövrə ayırmaq olar:

- 1) 1920-ci ilədək olan dövr;
- 2) 1991-ci ildən sonrakı dövr.

1920-ci ilədək aparılan işlərin ərəb və fars dillərində yazıldığı, yaxud əski əlifbada tərtib olunduğunu nəzərə alaraq, bu dövrü ərəb qrafikalı yazı dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Bu dövrə aid Quran qiraəti, Quranın tilavəti ilə əlaqəli əksər əlyazmalar və onların müəllifləri haqqında ümumi məlumat Nailə Süleymanovanın

⁹ فيزلي، حسن تحسين. مقارنة رواية ورش مع رواية حفص في علم القراءات حسن فيزلي. – إسطنبول: ٢٠٢٠. ص: ١٨٤ – ٢٠٢٠. Garadaghli, V. An Original Approach to the Intricacies of Warsh's Transmission // – Kiyev: The Oriental Studies, – 2022. №89, – p. 269-274.

məqaləsində¹⁰ öz əksini tapıb. Təcvidə həsr olunmuş həmin əlyazmaları ümumiləşdirən əsas amil onların düzgün Quran qiraəti vərdişlərini aşılmasıdır. Bu barədə ilk kitab 1909-cu ildə Bakıda “Kaspi” mətbəəsində çap olunmuşdur. Şair və maarifçi Əbdülxalıq (Cənnəti) Qafarzadəyə (1855–1931) məxsus “Təcvid” adlı tədris vəsaiti iki hissədən ibarətdir. Əsərin I hissəsi (48 səhifə) Azərbaycan, II hissəsi (115 səhifə) fars dilindədir. Müəllifin bəzi terminoloji məsələlərin həllinə cəhd göstərməsi əsərin qiymətini artırsa da, kitabın ərəb və fars dillərini bilən hazırlıqlı auditoriyaya ünvanlanması onun çatışmayan cəhətidir.

SSRİ-nin süqutu və Azərbaycanın yenidən müstəqillik əldə etdiyi 1991-ci il ikinci dövrün başlanğıcı kimi qəbul edilə bilər. Azərbaycan ərəbşünaslığında bu dövr Qurani-Kərim və onun dilinin nəzəri təhlilinə marağın artması ilə xarakterizə olunur. Quranla bağlı olan tədqiqatlar, əsas etibarilə, dörd istiqamətdə aparılırdı:

- Quran-Kərimin tərcüməsi.
- Qurani-Kərimin qiraətləri, qiraət tərz, təcvid;
- Qurani-Kərimin üslubu;
- Qurani-Kərimin orfoqrafiyası.

Birinci, yəni tərcümə istiqaməti akademiklər Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədaliyev, prof. N.Q.Qasımoğlu; qiraətlər, qiraət tərz, təcvid istiqaməti V.A.Qaradağlı və M.M.Mürsəlov; üslub və orfoqrafiya istiqaməti isə prof. N.N.Məmmədovun adı ilə bağlıdır.

Əl-Kisainin qiraət sistemlərinin təsvirinə həsr edilən M.M.Mürsəlovun tədqiqatı istisna olmaqla, digər işlər AH qiraət sistemi əsasında aparılmışdır. Beləliklə, Azərbaycanda Quranla bağlı aparılan işləri ümumi olaraq belə xarakterizə etmək olar: ölkəmizdə Quran qiraətləri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar AH və Əl-Kisai qiraət sistemləri ilə bağlıdır və həmin tədqiqatlarda digər qiraət sistemləri arasında müqayisəli təhlil aparılmayıb, qiraət fərqləri öyrənilməyib. Bəzi əsərlərdə Quran qiraətlərindən bəhs edilərkən yalnız qarelərin

¹⁰ Süleymanova, N.H. Azərbaycanda təcvid elmi // – Bakı: Xəzər Xəbər, – 2003. №146, – s.1-27.

və rəvayətlərin adları, doğum və vəfat tarixləri göstərilmiş, qiraət sistemlərinin xüsusiyyətləri, üslubu və digər məsələlərə isə, ümumiyyətlə, toxunulmamışdır¹¹. Bu da Azərbaycanda “Quran qiraətlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri (Həfs ilə Vərəş qiraətlərinin müqayisəsi əsasında)” adlı dissertasiya işində əhatə olunan məsələlərin yenilik olduğunu göstərir.

Tədqiqatda əhatə olunan məsələlərdən biri də ərəb dilinin fonetikasındır. Azərbaycan ərəbşünaslığında fonetika ilə bağlı tanınmış dilçi-alimlərimiz L.M.Orucova və Q.R.Süleymanovun monoqrafiyalarını qeyd etmək olar.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyekti Qurani-Kərimin diakritik nöqtələr, hərəkə, digər yazı işarələri olmayan və bununla qiraət sistemlərini özündə əhatə edən “Osmanın Qurani” – “Əl-Müşəf Əl-İmam” (Daşkənd nüsxəsi), Asimdən edilən Həfs rəvayəti əsasında nöqtələnib hərəkələnmiş, digər yazı işarələri qoyulmuş “Qurani-Kərim”, Nəfədən edilən Vərəş rəvayəti əsasında nöqtələnib hərəkələnmiş, digər yazı işarələri qoyulmuş “Qurani-Kərim”, həmçinin İbn Mücahidin “Kitab əs-səb’ə”, Əbd Əl-Mün’im ibn Gəlbunun “Kitab əl-l-stikmal”, Tahir ibn Gəlbunun “Ət-Təzkirə fi əl-qira’at əs-səman”, Əbu Əmr Əd-Daninin “Ət-Təysir fi əl-qira’at əs-səb’”, “Cami’ əl-bəyan fi əl-qira’at əs-səb’”, “Əl-Mühkəm fi nūqat əl-məsahif” əsərləri, Əş-Şatibinin 1173 beytdən ibarət “Hirz əl-əmani və vəch ət-təhani fi əl-qira’at əs-səb’” didaktik qəsidəsi, İbn Əl-Cəzərinin iki cildlik “Ən-Nəşr fi əl-qira’at əl-əşr” əsəri, 1015 beytdən ibarət “Təyyibə ən-nəşr fi əl-qira’at əl-əşr” didaktik qəsidənin orijinal mətnləridir.

¹¹ Paşazadə, A.Q. Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi / A.Paşazadə. – Bakı: İrşad İAM, – 1988. – 296 s.; Məmmədov, N.N. Qurani-Kərimin orfoqrafik xüsusiyyətləri: / (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2003. – 198 s.; Qaradağlı, V.A. Təvid: Qurani-Kərimin tilavəti qaydaları: Asim qiraətinin Həfs rəvayəti əsasında / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm, – 2011. – 360 s.; Mürsəlov, M.M. Kısainin qiraət sistemi / M.Mürsəlov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 176 s.

Dissertasiya işinin predmeti AH, NV qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqləri, onların fonetik-qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. “Quran qiraətlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri (Həfs ilə Vərş qiraətlərinin müqayisəsi əsasında)” mövzusunda apardığımız tədqiqatın başlıca məqsədi AH ilə NV qiraət sistemləri arasındakı bütün qiraət fərqlərini aşkar etmək, onları fonetik-qrammatik səciyyələrinə görə təsnif etmək, qiraət fərqlərinin səbəbini müəyyənləşdirmək, onların təhlil və şərhini verməkdən ibarətdir.

Mövzunun tam əhatə olunması üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- İslam alimlərinin Quran qiraətlərinə dair aparmış olduqları tədqiqatlarda, həmçinin bu sahənin əhatə etdiyi problemlərlə bağlı xarici və Azərbaycan ərəbşünaslığında görülmüş işlərdə nailiyyətlərin ümumiləşdirilməsi;

- Azərbaycan ərəbşünaslığında Qurani, Quranın dili, qiraətlərlə bağlı görülmüş işlərin istiqamətlərini göstərmək, yeni bir istiqamət sahəsi kimi qiraət sistemləri arasında müqayisəli təhlilin ərəb dilinə dair tədqiqatların aparılmasında perspektivlərini göstərmək;

- AH ilə NV-nin qiraət sistemləri arasında yerini və əhəmiyyətini müəyyən etmək;

- Qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqlərinə tətbiq edilən yanaşma tərzinin müxtəlifliyini göstərərək təhlilini vermək;

- Paralel axtarış aparmaqla AH ilə NV arasında qiraət fərqlərini aşkar edib onların ümumi siyahısını tərtib etmək;

- AH ilə NV arasında aşkar edilmiş qiraət fərqlərini xüsusiyyətlərinə görə təsnif etmək, onları fonetik və leksik-qrammatik olmaqla iki qrupa ayırmaq;

- AH ilə NV arasında fonetik səciyyəli qiraət fərqlərinin qrupdaxili təsnifatını aparmaqla hadisə və proseslərin sait və samitlərdə baş verdiyinə görə iki sinfə ayırmaq, həmçinin bu

təsnifatdan kənarda qalan fonetik səciyyəli qiraət fərqlərini xüsusi qrupa aid etmək;

– AH ilə NV arasında leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqlərinin qrupdaxili təsnifatını aparmaqla onları müxtəlif nitq hissələrində baş verdiyinə görə ayırmaq (feillərdə; ar qruplu isimlərdə; köməkçi nitq hissələrində), həmçinin bu təsnifatdan kənarda qalan leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqlərini xüsusi qrupa aid etmək;

– Təsnifata uyğun olaraq AH ilə NV arasındakı qiraət fərqlərinin müqayisəli-qarşılaşdırma, kontekstual təhlilini aparmaq;

– AH ilə NV arasındakı qiraət fərqlərinin müqayisəli-qarşılaşdırma, kontekstual təhlilindən əldə olunmuş nəticələri ümumiləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesi Qurani-Kərimin AH ilə NV qiraət sistemləri arasında müşahidə edilən fərqlərin əmələ gətirdiyi faktiki materialın təhlili, təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma, tipoloji metodlarından istifadə etməklə aparılmışdır. Bununla yanaşı, elmi işin paraqraf və bəndlərində dilçilikdə qəbul olunmuş ümumi və xüsusi tədqiqat metodları, mövzunun spesifikasiyasına uyğun özəl təsnifat prinsipləri tətbiq edilmişdir. Bu metodlar dil hadisələrinin təsviri və obyektiv təhlilini təmin etmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqatda müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

– Ərəb dilinin unikal qaynağı olan Quran qiraətləri, onların təqdim etdiyi dil materialı müasir dil problemlərinə baxış bucaqlarının genişlənməsinə xidmət edir və öz-özlüyündə bir istiqamət təşkil edir.

– Quran qiraətlərinin, xüsusilə dünyada ən geniş yayılmış iki qiraət sisteminin kompleks şəkildə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan ərəbşünaslığında ilk təcrübə olmaqla yeni tədqiqat sahəsinin yaranmasını şərtləndirərək gələcəkdə fərqli qiraət sistemlərinin müqayisəli tədqiqinə yol açır.

– [ʔ] samiti ilə bağlı hadisələrin “həmzənin hərəkəsinin yerdəyişməsi”, “həmzənin əliflə əvəzlənməsi”, “həmzənin təshili (yüngülləşməsi)” kimi şərh olunması baş verən hadisələrin mahiyyətini açmır, təsviri xarakter kəsb edir. Bu səbəbdən [ʔ] samiti ilə bağlı hadisələrin özəyində duran proseslər izlənilir və müvafiq olaraq səsdüşümü, [ə] saiti ilə əvəzlənmə, zəifləmə kimi göstərilir.

– AH qiraət sistemlərində ra və ləm hərflərinin ifadə etdiyi səsin qalınlaşma, yaxud incələşməsinin hər qiraət sistemi üzrə normaları müəyyən edilir.

– AH və NV qiraət sistemlərində V-VI b. feillərinin indiki-gələcək zaman II və III şəxsin təki, II şəxsin cəmi, II şəxsin təsniyəsi, həmçinin III şəxsin qadın cinsində baş verən hadisənin AH-də haplologiya nəticəsində heca düşümünün, NV-də uyuşma və səsdüşümünün baş verdiyi göstərilir.

– AH və NV qiraət sistemlərində saiti infleksiyanın növləri təsnif edilir, fərqli növlərinin mahiyyəti öyrənilir, hər qiraət sistemi üzrə normalar müəyyən edilir; zəif saiti infleksiyanın yaranma səbəbləri, mövqeləri göstərilir.

– Hər qiraət sistemi üzrə diftonqun uzun səslənməsi ilə bağlı tam təsviri verilməklə növləri dəqiqləşdirilir, sayı artırılır.

– AH və NV qiraət sistemlərində bir sıra qiraət fərqlərinin saitlərin ahəngi ilə bağlılığı NV-də qüvvədə olduğu göstərilir.

– Quran qiraətlərində qiraət fərqlərinin bir hissəsi yalnız ləhce fərqlərinin təzahürü kimi qəbul edilməlidir.

– NV-dəki saiti infleksiya mütləq əksəriyyətdə düşülmə məruz qalmış kök samitini “xatırlatmaqla” özündə morfoloji yük daşıyır, yaranma səbəbi morfoloji əsasla söykənir.

– Zəif saiti infleksiya NV sistemi üçün qiraət normasıdır, güclü saiti infleksiya isə həm AH, həm də NV qiraət sistemləri üçün istisnadır.

– Leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqlərinin əmələ gətirdiyi mənə fərqlərinin mütləq əksəriyyətində kontekstual sinonimiya

müşahidə edilir ki, bu da Quran mətninin müəyyən hissəsini daha dolğun məna çalarları ilə zənginləşdirir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin əsas elmi yeniliklərini belə qruplaşdırmaq olar:

– “Quran qiraətlərinin fonetik-qrammatik xüsusiyyətləri (Həfs ilə Vərş qiraətlərinin müqayisəsi əsasında)” adlı tədqiqat mövzusu Azərbaycan ərəbşünaslığında Quran qiraətləri arasındakı fərqləri müqayisəli-qarşılaşdırma, kontekstual təhlilə cəlb etməklə fonetik, leksik-qrammatik təhlilinə həsr olunmuş ilk tədqiqat işidir;

– Tədqiqatda Azərbaycanda, ümumiyyətlə, ərəbşünaslıqda ilk dəfə olaraq Qurani-Kərimin Nafedən edilən Vərş qiraət sistemi tədqiqata kompleks şəkildə cəlb edilir. Qurani-Kərimin dünyada ən çox yayılmış Asimdən edilən Həfs ilə Nafedən edilən Vərş qiraət sistemlərinin müqayisəsi əsasında qiraət fərqlərinin aşkar edilməsi, onların təsviri, müqayisə və qarşılaşdırma metodu ilə fonetik, leksik-qrammatik tədqiqə cəlb olunması baxımından ərəbşünaslıqda bu sahədə aparılmış ilk tədqiqat işidir;

– Tədqiqatda sözügedən qiraət sistemləri arasında leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqləri ilə yanaşı ilk dəfə olaraq fonetik səciyyəli qiraət fərqləri də araşdırılır ki, bu da ümumilikdə qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqləri haqqında tam və dolğun təsəvvürün formalaşmasına xidmət edir;

– Tədqiqatda sözügedən qiraət sistemləri arasında leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqlərinin təhlili orta əsr, müasir ərəb-müsəlman dilçilərinin fikirləri nəzərə alınmaqla yanaşı, eyni zamanda onlara dair Quran təfsirlərində ensiklodist alimlərinin fikirlərinə də diqqət ayrılmışdır. Təfsirçi-alimlərin söylədikləri dil hadisələrinə dair fikirlərinin nəzərə alınması da, zənnimizcə, yenilik kimi qəbul edilməlidir;

– Qiraət sistemlərindəki qiraət fərqləri incədənmiş, onlara müasir dilçilikdə qəbul olunmuş hadisələr çərçivəsində yanaşılmış, müasir ərəb dilçiliyində hələ də dövriyyədə olan orta əsr istilahlarının differensiasiyası aparılmışdır ki, bu da öz növbəsində qiraət

fərqlərinin kəsb etdikləri fonetik-qrammatik səciyyələrini anlamaq baxımından əhəmiyyətli və yanaşma tərzı kimi yenıdır.

– Tərəfımızdən tərtıb olunmuş xüsusi fonetik transkripsıyanın tətbiqi tədqiqat işinin elmi yeniliyini göstərən vacib amillərdən biridir. Belə ki, tədqiqat əsnasında Quran qıraətlərindən götürülən nümunələrin latın qrafikası ilə əks olunması üçün xüsusi fonetik transkripsıyasının olmaması kimi böyük bir problemlə üzləşdik. GAL Supplement, Revue des Etudes Islamiques (Paris), Arabica (Paris), İslam Ansiklopedisi, The Encyclopedia of Islam, Encyclopedie l'İslam, Şarkiyat Mecmuası (İstanbul), Türk İlmi Transkripsiya Sistemi, İlahiyat Fakültesi Dergisi (Ankara), DİA kimi mövcud transkripsiya sistemlərinə, həmçinin Q.Berqstresserın tərtıb etdiyi "*Sami dilləri yazısı üçün latın ekvivalentləri*"¹² cədvəlinə, T.Həssanın topladığı "*səs rəmzlərinə*"¹³ müraciət etməyimizə baxmayaraq, onlardan heç biri Quran səslərini ifadə etmək üçün yetərli olmadı. Quranın xəta etdiyi səslərin latın əlifbası ilə tam və dolğun şəkildə ifadəsinin qeyri-mümkün olduğunu qəbul etsək də, ən azı latın qrafikasının imkanı daxilində Quran səslərinin daha dolğun ifadəsi üçün yeni fonetik transkripsiya sisteminin tərtibinə olan ehtıyac nəzərə alaraq, Quran qıraətlərinin latın qrafikası ilə ötürülməsini təmin edən xüsusi yeni transkripsiya sistemi – TT-HAFS/ASIM (Təcvid Transkripsiyası, Həfs/Asim, Bakı) işləyib hazırlayaraq tədqiqatda tətbiq etdik. İxtisarlara və şərti işarələrin siyahısında sadələşdirilmiş şəkildə yerləşdirilmiş TT-HAFS/ASIM sisteminin gələcək tədqiqatlarda da tətbiqi mümkündür.

Tədqiqatda qıraət fərqlərinin göstərilməsi üçün transkripsiya işarələrindən istifadəni yetərli hesab etdiyimizə görə, Quran mətni ərəb qrafikası ilə verilməyib. Məndə transkripsiya işarələri fonetik mətərizələrə alınıb.

¹² برجستراسر، جوتھيلف. التطور النحوي للغة العربية: محاضرات ألقاها في الجامعة المصرية سنة ١٩٢٩ المستشرق الألماني أخرجه وصححه وعلق عليه الدكتور رمضان عبد التواب \ جوتھيلف برجستراسر. – القاهرة: مكتبة الخانجي، – ١٩٩٤. – ص. ٢٤-٢١.

¹³ حسان، تمام. مناهج البحث في اللغة \ تمام حسان. – القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، – ١٩٩٠. – ص. ١٢-٨.

Tədqiqat işində həm AH, həm də NV əsasında çap olunmuş Quran nəşrlərinə¹⁴ xeyli sayda müraciət edildiyinə görə, istinad mənbələlərindən istifadə edilməyib. Ayələr bu növ elmi tədqiqatlarda qəbul olunmuş üsulla – iki nöqtə ilə ayrılaraq, sol tərəfdə surənin, sağ tərəfdə ayənin sıra sayı olmaqla göstərilib. Tədqiqatda Quranın Azərbaycan dilində olan mətnində akademiklər Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədaliyevin etdikləri tərcümədən¹⁵ istifadə olunub. AH-yə nisbətə NV-də müşahidə edilən qiraət fərqlərinin əmələ gətirdikləri mənə fərqlərini diqqətə çatdırmaq məqsədilə həmin tərcüməyə tərəfimizdən müvafiq dəyişikliklər edilib. Tədqiqatda kursivlə verilən tərcümələrin istinadı X.K.Baranovun lüğətidir¹⁶.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti onda sistemli və kompleks şəkildə araşdırılan problemin – qiraət sistemləri arasında aşkar olunmuş fərqlərin müqayisəli təhlilinin ərəb dilinin inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olmasındadır. Ərəb dilinin on dörd əsr qorunub saxlanılmasında xidməti olan Quran qiraətlərinin, müasir ərəb ədəbi dilinin özəyi sayılan Quran dilinin tədqiqi müasir dil problemlərinə baxış bucağının genişlənməsinə xidmət edir. Qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqlərinin aşkar olunması, yaranma səbəblərinin, kök samitlərinin tədqiqi, fonetik, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi bu sahədə yaranmış boşluğun doldurulmasına da xidmət edir, gələcəkdə digər qiraət sistemlərinin eyni metodla öyrənilməsinə rəvac verir və bu növ araşdırmalar üçün yeni cığır açır.

“Ərəb dili” fənninin tədrisi, eləcə də “Ərəb dilinin fonetikasi” xüsusi kursu üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tədqiqata ali

¹⁴ القرآن الكريم \ رواية حفص عن عاصم وبالهامش قراءة ابن عامر. – عمان، – ٢٠٠٩، – ٦٢٩ ص؛ القرآن الكريم \ رواية ورش عن نافع. المدينة المنورة، – ١٩٩٧، – ٥٩٣ ص.

¹⁵ Bünyadov, Z.M. Qurani-Kərim: Azərbaycan dilinə tərcüməsi / Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədaliyev. – Bakı-Ankara: Qismət, – 1997. – 656 s.

¹⁶ Баранов, Х.К. Арабско-русский словарь / Х.Баранов. – Москва: Валерий Костин, – 2001. – 944 с.

məktəblərin bakalavriatura və magistratura pillələrində sami dillərinin fonetikasi, Quran qiraətləri, təvəid fənlərinə dair mühazirə, praktik məşğələ və xüsusi kurslarda həm ərəb leksik fondunun zənginliyini göstərmək, həm də ərəb dili səslərində baş verən kombinator dəyişiklikləri nümayiş etdirmək baxımından əvəzsiz qaynaq kimi müraciət oluna bilər.

Elmi ədəbiyyatda Qurana müraciət edilən və ərəb əlifbası ilə verilməsi mümkün olmayan hallarda tədqiqat prosesində işlənilən hazırlanmış Quran qiraətlərinin latın qrafikası ilə ötürülməsini təmin edən xüsusi transkripsiya sistemi uğurla tətbiq oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas məzmunu, hasil olunmuş başlıca nəticələr iddiaçının beynəlxalq və respublika elmi konfrans və seminarlarda etdiyi məruzələrində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemlərinə (bazalarına) daxil olan (Web of Science, Scopus, Copernicus, ERIH PLUS və s.) dövrü elmi nəşrlərdə işıq üzü görməklə aprobasiyadan keçmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ərəb filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin struktur bölmələri, həcmi. Dissertasiya işi titul səhifəsi 289, mündəricat 2617, giriş 28467, əsas məzmun 504232 (I fəsil 55183 – I paraqraf 20024, II paraqraf 35090; II fəsil 119481 – I paraqraf 47510: I bənd 29695, II bənd 10431, III bənd 7107, II paraqraf 27612, III paraqraf 44053; III fəsil 146298 – I paraqraf 47446: I bənd 3559, II bənd 40476, III bənd 3368, II paraqraf 83312, III paraqraf 13590; IV fəsil 129789 – I paraqraf 41507: I bənd 10350, II bənd 27546, III bənd 3521, II paraqraf 74022, III paraqraf 13261), nəticə 22108, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı 39469, ixtisarlara və şərti işarələrin siyahısı 9410 olmaqla ümumilikdə 553111 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **“Quran qiraət sistemləri, Asimdən Həfs və Nafedən Vərş qiraət sistemləri”** adlanan I fəslə iki paraqrafdan ibarətdir. **“Asimdən Həfs və Nafedən Vərş qiraət sistemlərinin Quran qiraət sistemləri arasında yeri, əhəmiyyəti”** adlanan birinci paraqrafda Quranın erkən tarixi, Quran qiraətlərinin meydana gəlməsi, onların sayının çoxalması, böyük şəhərlər üzrə qiraət sistemlərinin formalaşması, X əsrdə çoxsaylı Quran qiraət sistemləri arasında məşhur 7 qarenin qiraətləri əsasında 14 qiraət sisteminin öz təsbitini tapması, XIV-XV əsrlərin qovşağında daha 3 məşhur qarenin 6 qiraət sisteminin qəbul olunması ilə onların sayının 20-yə çatması, həmçinin XVII əsrdə nəzəri cəhətdən ehtiyac duyulan 4 qarenin 8 qiraət sisteminin təsbit tarixi izlənilmiş və göstərilmişdir ki, AH ilə NV ilk 7 qarenin qiraət sistemləri qrupuna daxildir və müasir dövrdə bu iki qiraət sistemi dünyada ən geniş yayılmış qiraət sistemləri olub onların əsasında fərqli Quran nəşrləri – fərqli hərəkə və diakritik nöqtələrlə, vahid Quran mətninin fərqli ayə bölünüşü ilə işıq üzünə görünür. AH İslam dünyasının, o cümlədən Azərbaycan daxil olmaqla Məkkədən şərqə doğru ərazilərdə, həmçinin Misir, Çadın böyük hissəsində yayılmışdır. Yədqiqatların mütləq əksəriyyəti məhz AH üzərində aparılır. NV isə Əlcəzair, Məğrib, Seneqal, Niger, Mali, Nigeriya, həmçinin Misir, Liviya, Çad, Tunisin müəyyən hissəsində, əsasən də Məkkədən qərbə doğru ərazilərdə yayılmışdır. Azərbaycanda Quran AH çərçivəsində qəbul edilib tanınır, qiraət edilir. NV qiraət sisteminin mövcudluğu isə əksər hallarda təəccüblə qarşılanır. NV qiraət sisteminin yayıldığı arealda Qurani-Kərimin hər iki qiraət sistemi dövriyyədədir və Quran hər iki qiraət sistemi üzrə qiraət edilir.

Həm AH, həm də NV-nin etibarlılığı heç bir şübhə doğurmayan – *qiraətin düzgünlüyü meyarlarına* tam cavab verən, *yeddi qaredən on dörd qiraət sistemi* qrupuna daxil olan, cyni “status” daşıyan və müəyyən tarixi səbəblərə görə fərqli areallarda

yayılan *mütləvatir* qiraət sistemləri olduğu bu paraqrafda xüsusi qeyd olunmuş və göstərilmişdir ki, tədqiqatın AH ilə NV-nin nəzəri (yazılı) bazasını – “maddi əksini” AH əsasında Mədinədə nəşr olunmuş “Qurani-Kərim”¹⁷, NV əsasında Mədinədə nəşr olunmuş “Qurani-Kərim”¹⁸, həmçinin Əş-Şatibinin (1144–1194) “Hirz əl-əmani və vəch ət-təhani fi əl-qira’at əs-səb” 1173 beytdən ibarət didaktik qəsidəsinin orijinal mətnləri¹⁹, AH ilə NV-nin audio (səs) bazasını isə *islamweb.net* resursunda yerləşdirilmiş məşhur qarelərin səs yazıları təşkil etmişdir. Yeddi qaredən on dörd qiraət sisteminin şərh olunaraq təsbit edilmiş dörd əsas mənbəsindən (*Haşimi, Əbu Tahir, Fil və Zər’an*) birinin (*Haşimi*) ehtiva etdiyi qaynaqlardan biri olan Əş-Şatibinin “Şatibiyyə” kimi tanınan əsərində AH ilə yanaşı NV də yazılı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Paraqrafda qiraət sistemlərinin isnadı da göstərilmişdir:

– AH – Həfs ibn Süleyman, Asim ibn Əbu Ən-Nəcud, Əbu Əbdürrəhman Əs-Süləmi, Əli ibn Əbu Talib (ə.), Peyğəmbər (s.);

– NV – Vərş, Nəfə ibn Əbu Nüeym, Şeybə ibn Nisah Əl-Qazı, Abdulla ibn Abbas, Übeyy ibn Kə’b, Peyğəmbər (s.).

Qeyd edək ki, Quran mətni AH-də 6236, NV-də isə 6213 ayəyə bölünür və tədqiqat işində ayələr qiraət sistemlərinə uyğun sıra sayı ilə göstərilmişdir. Məsələn, Əl-Bəqərə surəsi AH-də 286, NV-də 285 ayəyə bölünür; AH-də ilk *əlifləmmim* ayəsi NV-də AH-dəki ikinci ayə ilə birgə birinci ayə hesab edilir. Qiraət sistemləri arasında ayələrin surədaxili bölünüş fərqi də müşahidə edilir, məsələn, Əl-

¹⁷ القرآن الكريم \ رواية حفص عن عاصم. – المدينة المنورة، ١٩٩٦. – ٦٢٤ ص.

¹⁸ القرآن الكريم \ رواية ورش عن نافع. المدينة المنورة، ١٩٩٧. – ٥٩٣ ص.

¹⁹ الشاطبي، القاسم بن فيره بن خلف. حرز الأماني ووجه التهاني في القراءات السبع \ القاسم بن فيره الشاطبي. – المدينة المنورة: مكتبة دار الهدى، ٢٠١٠. – ١١٢ ص؛ الشاطبي، القاسم بن فيره بن خلف. حرز الأماني ووجه التهاني في القراءات السبع \ مخطوطة المكتبة الأزهرية، الرقم ٩٧٨٣. – ١١٧ ص؛ الشاطبي، القاسم بن فيره بن خلف. حرز الأماني ووجه التهاني في القراءات السبع \ مخطوطة معهد المخطوطات لأكاديمية العلوم لأذربايجان، الرقم ب٥٥٩٧. – ١١٤ ص؛ الشاطبي، القاسم بن فيره بن خلف. حرز الأماني ووجه التهاني في القراءات السبع وبيها ملحق بشرح الكلمات الغريبة الواردة في القصيدة وفهرس للشواهد الواردة في غير سورها تحقيق وضبط وتعليق أيمن رشدي سويد \ القاسم بن فيره الشاطبي. – جدة: دار نور المكتبات، ٢٠١٢. – ١٥١ ص.

Fatihə surəsi hər iki qiraət sistemində yeddi ayədən ibarətdir, lakin *bismillah* AH-də surənin birinci ayəsi olduğu halda, NV-də o, ayə hesab edilmir, əvəzində AH-dəki yeddinci ayə NV-də iki ayəyə bölünür. Buna görə də surədəki ayələrin sayı hər iki qiraət sistemində eynidir.

Qiraət sistemləri arasında AH-nin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri, zənnimizcə, onun digər qiraət sistemləri ilə müqayisədə daha sadə olmasındadır. Məsələn, digər qiraət sistemlərində geniş yer almış *imalə* (*meyl*), *ixtilas*, *ışmam* kimi fonetik səciyyəli hadisələr, o cümlədən çoxsaylı istisnalar AH-nin onlara nisbətən daha asan olduğunu açıq-aşkar göstərir.

NV-nin AH-yə nisbətən ərəb dilinin incəliklərini özündə daha çox əks etdirməsini isə bu qiraət sisteminin özəl xüsusiyyətlərindən biri kimi qəbul etmək olar.

I fəslin **“Asimdən Həfs və Nəfədən Vərş qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqləri ilə bağlı məsələlərə yanaşma tərzinin müxtəlifliyi”** adlı ikinci paragrafında AH və NV arasındakı qiraət fərqləri ilə bağlı məsələlərə yanaşma tərzindən bəhs edilmiş, qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqlərinin İslam-ərəb (ərəbdilli), Türkiyə və İran, Qərbi-Avropa, Rusiya, o cümlədən Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərində müxtəlif cəhətdən işıqlandırıldığı və həmin əsərlərdə problemə fərqli yanaşma tərzinin sərgiləndiyi göstərilmişdir.

AH ilə NV arasındakı qiraət fərqlərinin müqayisəli təhlilindən bəhs edən və tədqiqatımızın mövzusunə yaxın olan əsərlər sırasında Muhəmməd Əl-Əmin ibn Əyda Əl-Cəkəni Əş-Şinqitinin (1911–1988) Ə'mər Əl-Cəkəninin “Vərş və Həfs rəvayətləri arasında fərq” əsərinin tənqidi mətni (1980), Muhəmməd Nəbəhan ibn Hüseyn Misrinin və Əbdülhəmid ibn Münir Şanuhənin NV ilə AH arasındakı fərqləri sərgiləyən əsərləri (2007), Həlīmə Salın “Qiraətlər: Vərş və Həfs rəvayətləri (müqayisəli təhlil)”, Yə'rüb İbrahim Cərradinin “Dil fərqi və onun mənaya təsiri (Vərş ilə Həfs rəvayətləri əsasında)”, Nəimə ibn Təbalın “Morfoloji fərqlərin mənaya təsiri (Həfs ilə Vərş

rəvayətləri əsasında Qurani-Kərimin ilk altı surəsi)", Əbdürrəhman ibn Hüseyn Qasim Muhəmmədin "Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında morfoloji-qrammatik fərqlər və onların mənaya təsirinə dair" tədqiqatları xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu əsərlərin təhlili göstərdi ki, onlarda AH ilə NV arasındakı bütün qiraət fərqləri deyil, yalnız mənaya təsir edən fərqlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Mənaya təsiri olan fərqlərə ənənəvi ərəb dilçiliyi prizmasından, orta əsrlərin sərf-nəhv alimlərinin tərtib etdiyi prinsiplərdən çıxış edilərək yanaşılmışdır. Mənaya təsiri olmayan qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqləri, əsas etibarilə, siyahı şəklində – yaygın və ifrat şəkildə ümumiləşdirilmiş başlıq altında cəmləşdirilmiş, bəzən də qısa şərhlə təqdim edilmişdir. Qiraət fərqlərinin məğzi, fərqlərin səbəbi, hər qiraət sistemində hansı fonetik hadisənin baş verdiyi isə açıqlanmamış və *təcvid* elminin istilah bazasından kənara çıxılmamışdır.

Mənaya təsiri olan və ya olmayan qiraət fərqlərinin təhlilinə geniş şəkildə Qurana yazılmış təfsirlərdə rast gəlmək mümkündür. Lakin təfsirlərdə qiraət sistemləri arasındakı fərqlərin sistemli müqayisəsinin izahı nəzərdə tutulmadığından müvafiq təhlil Quranın tərtibinə uyğun qaydada bu və ya digər ayənin təfsiri verildikdə "yeri gəlmişkən" verilir. Buna görə onlar pərakəndə şəkildə təqdim olunur.

Tədqiqat obyektinə bilavasitə AH ilə NV qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqlərinin müqayisəli təhlili olan elə əsərlərə rast gəlinir ki, onlar tədqiqat işindən daha çox statistik məlumat toplusu təəssüratı bağışlayır. Məsələn, Əbdülhəmid ibn Münir Şanuhənin müəllifi olduğu 489 səhifəlik əsərin 445 səhifəsi, Muhəmməd Nəbəhan ibn Hüseyn Misrinin isə 567 səhifəlik əsərinin 459 səhifəsi "الكلمات الفرشية" (*sözlərin siyahısı*)²⁰ yalnız qısa şərhli cədvəllərdən ibarətdir.

Paraqrafda qeyd olunur ki, fonetik səciyyəli hadisələrlə bağlı

²⁰ شانوحة، عبد الحميد بن منير. من نور العرش برواية الأزرق عن ورش \ عبد الحميد شانوحة. – بيروت: النشر الإلكتروني، – ٢٠١٦. – ٤٥-٤٨٩ ص.؛ مصري، محمد نيهان بن حسين. الاستئرق في رواية ورش عن نافع من طريق الأزرق الشاطبية \ محمد نيهان مصري. – مكة المكرمة: جامعة أم القرى، – ٢٠٠٧. – ٩٧-٥٦٧ ص.

olan bəzi qiraət fərqləri İbrahim Ənis, Kamal Muhəmməd Bışr, Muhəmməd Əhməd Mahmud, Muhəmməd Fətiḥ, Əbdülğəffar Hamid Hilal, Əhməd Muxtar Ömər kimi dilçilər tərəfindən öyrənilərək təhlil edilmişdir. Bu tədqiqatçılar öz tədqiqatlarında ümumi fonetik hadisələri öyrənərkən Quran qiraətlərində baş verən fonetik hadisələrə də toxunmuş, lakin həmin hadisələr üzərində xüsusi olaraq dayanmadan, onları ərəb dilində baş verən ümumi hadisələr çərçivəsində nəzərdən keçirmişlər. Həmin tədqiqatlar, əsasən, müasir ərəb dilinin özəyində duran AH qiraət sistemi ilə bağlı olduğundan, NV qiraət sistemində müşahidə edilən fonetik səciyyəli hadisələrin təhlilinə, demək olar ki, toxunulmamışdır.

AH ilə NV qiraət sistemlərinin mövcud Quran qiraət sistemləri arasında yeri, əhəmiyyəti, Həfs ilə Vərş qiraət sistemlərindəki qiraət fərqləri ilə bağlı məsələlərin tədqiqatlarda necə əks olunmasından bəhs edən əsərlərimiz elmi mətbuatda, o cümlədən xarici nəşrlərdə işıq üzü görmüşdür.²¹

Dissertasiya işinin üç paragrafdan ibarət II fəslə **“Qiraət fərqlərinin fonetik xüsusiyyətləri”** adlanır. **“Samit səslərdə baş verən fonetik hadisələr”** adlanan birinci paragrafda qiraət fərqlərində həmzə, [r] və [l], [z], [d], [t], [s], [b], [s] samit səslərində baş verən fonetik hadisələr 3 bənddə öyrənilmişdir.

Qiraət sistemlərində [ʾ] (həməzə) samiti ilə bağlı aşkar edilmiş

²¹ Qaradağlı, V.A. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasındakı fərqlərdə /ʾ/ (həməzə) foneminin modifikasiyasının müqayisəli təhlili // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №2, – 3-43; Qaradağlı, V.A. Təcevid: Qurani-Kərimin tilavəti qaydaları: Asim qiraətinin Həfs rəvayəti əsasında / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm, – 2011. – 360 s.; Garadaghli, V. R and L in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Constanta: Technium Social Sciences Journal, – 2021. Volume 18, – p. 667-675.; Garadaghli, V. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Kuala Lumpur: Journal of Critical Reviews, – 2020. №7 (16), – p. 2777-2793; Garadaghli, V. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Sao Carlos: Laplage Em Revista, – 2021. №7, – p. 481-494.

fərqlər 2.1.1. (“[ʾ] (həmzə) samitinin səsdüşümü, əvəzlənmə və zəifləməsi”) bəndində təhlil edilmişdir. [ʾ] samitinin səsdüşümü, əvəzlənmə və zəifləməsindən bəhs edən bu bənddə göstərilmişdir ki, samit səsdən (o cümlədən, tənvidən) sonra ayırıcı [ʾ] samit səsinin; bu və ya digər samit səsdən (o cümlədən, tənvidən) sonra birləşdirici [ʾ] samit səsinin; [ʾəl-] artiklindəki [l] samit səsinin; [ʾ] samit səsinin; [riðʾəħ], [miñsəʾətəhu], [səʾələ] sözlərindəki [ʾ] samit səsinin düşümü baş verir. “*Həmzənin hərəkəsinin yerdəyişməsi*”²² kimi təsvir olunan hadisə [ʾ] səsinin düşümüdür, çünki hadisənin özəyində əsas faktor kimi [ʾ] samit səsinin son və I kök samiti olan [ʾ] samit səsi özündən əvvəl qısa [ə] sait olan sözlərdə AH-də tam realizə ilə qiraət edilir, NV-də daha bir [ə] qısa saitle əvəzlənir, məsələn, [yəʾtúkə] → [yəətúkə] → [yētúkə], [yəʾcūcu] → [yəəcūcu] → [yēcūcu]; qapalı hecanın son və I kök samiti olan [ʾ] samit səsi özündən əvvəl qısa [u] sait olan sözlərdə AH-də tam realizə ilə qiraət edilir, NV-də zəif [ʊ] samit səsi ilə əvəzlənir; intervokal mövqedə [u] ilə [ə] ([ä]) sait səsləri arasında AH-də tam realizə ilə qiraət edilir, NV-də zəif [ʊ] samit səsi ilə əvəzlənir; qapalı hecanın son və I və ya II kök samiti olan [ʾ] samit səsi özündən əvvəl qısa [i] sait olan sözlərdə AH-də tam realizə ilə qiraət edilir, NV-də zəif [y] samit səsi ilə əvəzlənir; intervokal mövqedə [i] ilə [ə] ([ä]) sait səsləri arasında AH-də tam realizə ilə qiraət edilir, NV-də zəif [y] samit səsi ilə əvəzlənir. “*Həmzənin əliflə əvəzlənməsi*”²³ kimi təsvir olunan hadisə əslində [ʾ] səsinin fəthənin bildirdiyi qısa saitle ([ə/ä]) əvəzlənməsidir, çünki əlif hərfi öz-özülüyündə heç bir səs bildirmir; [ʾə] açıq hecadan sonra [ʾi], yaxud [ʾu] səs birləşməsi gələrkən intervokal mövqedəki [ʾ] samit səsi AH-

²² ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن علي بن يوسف الدمشقي، النشر في القراءات العشر: [مجلدان] \ ابن الجزري. – القاهرة: دار الكتب العلمية، – ٢٠١٥، ج. ١، – ص. ٥٠٨.

²³ Редькин, О.И. Гортанный взрыв в арабском и других семитских языках: / (диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук) / – Ленинград, 1984. – с. 66.

də tam realizə ilə, NV-də zəifləmə ilə tələffüz edilir. İntervokal mövqedə “*həmzənin təshili (yüngülləşməsi)*”²⁴ kimi təsvir edilən hadisə fonetik hadisə olaraq [ʔ] səsinin zəifləməsi – incə mutasiya – lenisiya qəbul edilməlidir, çünki bu mövqedə o, yarımşamit kimi çıxış edir.

Ra və ləm hərflərinin bildirdiyi [r] və [l] samit səslərində baş verən fonetik hadisələr 2.1.2. (“**[r] və [l] samit səslərinin uyğunlaşması**”) bəndində öyrənilib. Müasir ərəb dilinin fonetika alimləri müasir ərəb dilində *ra* hərfinin bildirdiyi səsə əsasən qalın olduğunu qəbul etməklə dolayısı ilə müasir ərəb ədəbi dilinin qaynağı olan, klassik ərəb dilini formalaşdıran AH-də də qalın səsə *ra* hərfinin bildirdiyi əsas səs olduğunu təsbit etmişlər. Bu baxımdan, İ. Ənisin müasir ərəb dili sözlərində *ra* hərfinin bildirdiyi səsə bağlı apardığı statistik analizlərinin bizim AH əsasında həyata keçirdiyimiz hesablamalarla, demək olar ki, üst-üstə düşməsi təsadüfi görünür. AH üzrə apardığımız statistik təhlil göstərdi ki, *r* samitinin işləndiyi 12668 yerdə onun qalın səslənməsi 76,65%, incə səslənməsi 23,35% təşkil edir. Göründüyü kimi, *r* samitinin incə tələffüzü onun qalın səslənməsinin təqribən dördə birinə bərabərdir. Məhz bu səbəbdən, AH-də *r* samitinin qalın səslənməsini qiraət norması, incə səslənməsini isə uyğunlaşma kimi qəbul etmişik.

AH-də *ra* hərfinin bildirdiyi samit səsə incələşməsi [i] ([ī]) saitinin təsiri nəticəsində baş verir. Fonetik hadisə olaraq bu, əmələgəlmə yerinə görə yanaşı uyğunlaşmadır. [ri] ([rri])/[rī] ([rrī]) səs birləşmələrində uyğunlaşma geriyə, qapalı hecanın son samiti olan [ir] ([irr])/[īr] səs birləşmələrində isə irəliləyir.

Müasir ərəb ədəbi dili NV əsasında formalaşmadığı üçün çağdaş ərəb fonetikasi bu qiraət sisteminin səsə bağlı tərəfini özündə əks etdirmir.

NV qiraət sisteminə *ra* hərfinin bildirdiyi səs tərəfinədən təftiş edilmiş, faktoloji material toplanaraq təhlil edilmişdir. Statistik

²⁴ أنيس، إبراهيم. الاصوات اللغوية \ إبراهيم أنيس. – القاهرة: مكتبة نهضة مصر، – ١٩٧٥، – ص. ٧٧.

analizdən bəlli oldu ki, *ra* hərfinin bildirdiyi səsin NV-də 57% qalın, 43% isə incə səsləndiyi müşahidə edilir. (NV-ni AH-dən fərqləndirən saiti infleksiya, [ʔ] samit səsinin düşümlü, fasilənin (pauza-*vəqfin*) icra edilib-edilmədiyi hallarla müəyyənləşən *ra* hərfinin incə səslənməsi də bura aid edilir.)

Ra hərfinin qalın və ya incə səslənməsi arasındakı faiz nisbəti arasındakı fərq çox böyük olmasa da, NV-də də *r* samitinin qalın səslənməsini qiraət norması, incə səslənməsini isə uyğunlaşma kimi qəbul etmişik.

[r] samitinin uyğunlaşması AH-dən fərqli olaraq NV-də daha çox baş verir, həmçinin uyğunlaşmanın təkcə yanaşı deyil (AH-də olduğu kimi), həm də aralı növünü əhatə edir. Belə ki, NV-də *ra* hərfinin bildirdiyi samit səsin incələşməsi [i] ([ī]) saitinin, yaxud [y] zəif samitin [ir] ([irr])/[īr] ([īrr]), [yr] səs birləşmələrində təsiri nəticəsində də baş verir. Fonetik hadisə olaraq bu, əmələ gəlmə yerinə görə yanaşı irəli uyğunlaşmadır.

NV-də *ra* hərfinin bildirdiyi samit səsin incələşməsi həmçinin onunla [i] ([ī]) saiti arasında bu və ya digər samit səs olduqda da ([iSr], [ySr]) baş verir. Bu səs birləşmələrində baş verən fonetik hadisə əmələ gəlmə yerinə görə aralı uyğunlaşmadır.

Göründüyü kimi, hər iki halda (həm yanaşı, həm də aralı uyğunlaşma nəticəsində) *ra* hərfinin bildirdiyi səsin incələşməsi [i] ([ī]) saiti, yaxud [y] zəif samitinin təsiri nəticəsindədir, onun ardınca [u]/[ū], yaxud [a]/[ā] saitinin işlənməsi (AH-də olduğu kimi) səsin qalınlaşmasına gətirib çıxarmır.

Qurani-Kərim boyu NV-də tətbiq edilən bu şərtlər əsasında *ra* hərfinin bildirdiyi səsin incə və ya qalın səslənməsi ilə bağlı istisnalara, xüsusi hallara da rast gəlinir. Belə ki, [ʃirāʔā], [firāʔān], [firāʔu], [dirāʔān], [ʔiramə], [ʔibrāhīmu], [ʔisrāʔāʔīlə], [ʔirāʔān], [ʔimrānə], [midrāʔān], [ʔəli-ʃrāʔi], [ʔiqraʔ], [mīʃrān], [ʔīʃrān], [ʔiqraʔūhu], [qirāʔn], [fiʔratə], [yiʔrāʔn] sözlərində *ra* hərfinin bildirdiyi səs qalın qiraət edilir.

Qurani-Kərim boyu AH-də [zíkrañ], [hícrañ], [’imrañ], [sitrañ], [vizrañ], [şihrañ], [haytānə] sözlərində qalın qıraət edilən *ra* hərfinin bildirdiyi səsin NV-də xüsusi hal olaraq incə, yaxud qalın tələffüzü mümkünür. AH-də şərtlərə uyğun olaraq qıraət edilən [bişārəriñ] (*ra* hərfinin bildirdiyi səs birincidə – qalın, ikincidə – incə), NV-də yenə xüsusi hal olaraq hər ikisi incələşmə ilə qıraət edilir: [bişārəriñ].

Ləm hərfinin bildirdiyi səsin tələffüzündə dilin gərgin qalın və ya neytral vəziyyətində incə olması ilə bağlı həm orta əsr alimləri, həm də müasir dilçilər arasında mübahisəli fikirlərə rast gəlinir. Qeyd edək ki, *ləm*-in bildirdiyi incə səs dilimizdə onun incə səslənməsi (*çil, çiyələk, dəllək*) ilə müqayisə edilə bilər. Müasir ərəb ədəbi dilində, eləcə də onun formalaşmasının əsasında duran AH-də *ləm*-in ifadə etdiyi səsin qalın tələffüzü istisna olaraq yalnız *ləfzül-cəlalə* adlanan *Allah* kəlməsi ilə bağlıdır. “*Allah kəlməsindəki [ll] qoşa samitdən əvvəl [u] və ya [a] ([ā] [ā]) saiti gəldiyi halda onlar qalınlaşma ilə qıraət edilir*”²⁵, məsələn: [razāqākumu-llāhu], [xālqu-llāhi], [ya-llāhi], [’āllāhuş-şāməd||], [xālāqā-llāhu]. Digər mövqelərdə, yəni qoşa [ll] samitindən əvvəl [i] saiti gəldiyi halda isə onlar adəti üzrə incə qıraət edilir, məsələn: [bi-smi-llāhi-rəhmāni-rəhīm||], [li-llāhi], [fi-llāhi].

AH-dən fərqli olaraq NV-də *ləm* hərfinin bildirdiyi səsin incələşmə, yaxud qalınlaşma ilə tələffüzü tam fərqli və sərt prinsiplər əsasında tənzimlənir. Bu səbəbdən NV-də AH-də olduğu kimi *ləm* hərfinin bildirdiyi səs, əsasən, incə işlənsə də, qalınlaşma ilə tələffüzü *ləfzül-cəlalə* ilə məhdudlaşmır. Qonşu səslərin təsiri nəticəsində uyğunlaşaraq qalınlaşmasından fonetik hadisə kimi geniş istifadə olunur. Deməli, AH-də *ləm* hərfinin qalın səslənməsi istisna səciyyəli qayda ilə tənzimlənir.

²⁵ Kopeczynski, A. The Consonants of Arabic and English // Papers and Studies in Contrastive Linguistics of Adam Mickiewicz University, – 1993, vol. XXVII, – p. 200; البقاعي، برهان الدين إبراهيم بن عمر بن الحسن. القول المفيد في أصول التجويد \ برهان الدين البقاعي. – بيروت: دار النشر الإسلامية، – ١٩٩٥. – ٣٣ ص.؛ الطويل، رزق. في علوم القراءات منخل ودراسة وتحقيق \ رزق الطويل. – مكة المكرمة: الفيضانية، – ١٩٨٥. – ٢٢٦ ص.

NV-ni tədqiq edən qiraət alimləri *lām* hərfinin ifadə etdiyi səsini qalınlaşmasını qonşu emfatik samit səslərin təsiri nəticəsində uyğunlaşmanı "*tərqiğ (incələşmə) və təğliz (qalınlaşma)*"²⁶ istilahları ilə əhatələnən hadisə kimi qəbul etmişlər. Maraqlıdır ki, müasir ərəb dilçiləri də sözügedən hadisəni orta əsr islam alimlərinin qəbul etdiyi *tərqiğ-təğliz* prinsipi əsasında təkrarlayır, onu təcvidlə məhdudlaşdırırlar. Lakin, zənnimizcə, sözügedən *tərqiğ-təğliz* məsələsini yalnız *ləfzül-cəlalənin* əks olunduğu AH-yə aid etmək mümkünür. Çünki burada baş verən qalınlaşma qonşu səsin təsiri ilə də olsa, istisna hal kimi yalnız bir sözə aiddir. Bu səbəbdən NV-də tətbiq olunan yanaşma AH-dəkindən sistemli xarakterə malik olması ilə fərqlənir. Müasir ərəb ədəbi dili NV əsasında formalaşmadığı üçün müasir ərəb dilinin fonetika bu qiraət sisteminin səs hissəsini özünə şamil etmir. Müasir ərəb dilçilərindən K.Bişr ərəb ləhcələrindəki səs dəyişmələrinə toxunarkən *lām* hərfinin ifadə etdiyi səsini qalınlaşmasına dair "*qonşu səslərin təsiri*"²⁷ fikrini dilə gətirsə də, nəticədə ona yenə də *tərqiğ-təğliz* prizmasından yanaşmışdır. Tədqiqatçı *təğliz*in qonşu səsin təsiri ilə baş verdiyini qeyd etsə də, dolayısıyla baş verən hadisəni uyğunlaşma ilə əlaqələndirmişdir. Onu da nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, ensiklopedik biliyə malik orta əsr qiraət və təcvid alimlərinin fikirlərinə alternativ fikir söyləmək müasir ərəb dilçilərindən böyük cəsarət tələb edir, çünki ərəb elmi dairələrdə hökm sürən "ənənələrə" qarşı çıxmaq müsbət qarşılanmır. Belə ki, qiraət və təcvid alimlərinin NV-də *lām* hərfinin bildirdiyi səsə dair Əş-Şatibinin nəzmlə *و غَلَطَ وَرُسٌ فَتَحَ لَامٌ لَصَادَهَا أَوْ الطَّاءُ أَوْ لِلطَّاءِ*

²⁶ الحداد، محمد بن علي بن خلف الحسيني. الأعمال الكاملة عناية وتحقيق حمد الله حافظ الصفتي \ محمد الحداد. - دمشق: دار الفوتاني للدراسات القرآنية، - ٢٠١٠. - ٥٨ ص.؛ محمود، محمد أحمد. علم الأصوات \ محمد حماد. - الرياض: دار كنوز (إثيليا)، - ٢٠٠٣. - ١٢٤ ص.؛ المعصراوي، أحمد عيسى. الكامل المفصل في القراءات الأربعة عشر \ أحمد المعصراوي. - القاهرة: دار الإمام الشاطبي، - ٢٠٠٩. - ٩ ص.

²⁷ Bisr, Kemal. Science of the Sounds \ Kemal Bisr. - القاهرة: دار غريب، - ٢٠٠٠. - ٤٠٥ ص.

28 yazdığını "فَقِيلَ تَرُزُلَا إِذَا فُتِحَتْ أَوْ سَكُنَتْ كَصَلَاتِهِمْ وَمَطْلَعٌ أَيْضًا ثُمَّ ظَلَّ وَيُوصَلَا..."
tərif şəklinə saldıqları qayda hələ də işləkdir: "fəthəli ləmdən əvvəl
saitsiz, yaxud fəthəli sad, ta və ya za hərfi gəlidiyi halda, o, təgliz ilə
tələffüz edilir".²⁹ Anlaşıqlı dildə təqdim olunan tərif baş verən
hadisənin mahiyyətini özündə ehtiva etsə də, onu bir qədər
"müasirləşdirərək" belə formalaşdırmaq olar: [lə] ([lā]) səs
birləşməsindən əvvəl [ʃ], [t], yaxud [z] samit səsi və ya [ʃā], [tā],
yaxud [zâ] səs birləşməsi gəlidiyi halda [l] samit səsi qalın tələffüz
edilir; [l].

NV-də *ləm* hərfinin bildirdiyi samit səsin qalınlaşması emfatik samit səsin təsiri nəticəsində baş verir. Fonetik hadisə olaraq bu, emfatik [ʃ], [t̪] və ya [z] samit səsinin (emfatik [d̪] samit səsinin tələffüzü əsnasında məxrəcinin mövqeyinin dəyişməsi baş verdiyinə görə, o, sözügedən hadisənin yaranmasında iştirak etmir) təsiri nəticəsində emfatiklik üzrə uyğunlaşmadır: [ʃlə] ([ʃlā]) → [ʃla], [ʃl̪] ([ʃlā̃]) → [ʃlā], [t̪lə] → [t̪la], və ya [zl̪] → [zla] hallarında yənə; [ʃāl̪] ([ʃālā]) → [ʃāla], [ʃāl̪̃] → [ʃālā̃], [ʃāll̪] ([ʃāllā]) → [ʃālla], [t̪āl̪] ([t̪ālā]) → [t̪āla], [t̪āl̪̃] → [t̪ālā̃], [t̪āll̪] → [t̪ālla] və ya [zāl̪] → [zāla], [zāl̪̃] → [zālā̃], [zāll̪] → [zālla] hallarında isə aralı.

Qurani-Kərim boyu NV-də tətbiq edilən göstərilən şərtlər əsasında *ləm* hərfinin ifadə etdiyi səsin qalın səslənməsi ilə bağlı xüsusi hallara da rast gəlinir. Belə ki, məsələn, [yabātāla] üzərində fasilə (pauza-*vəqf*) icra olunsa, şərtlərdən biri aradan qalxır (yəni, [la] səs birləşməsi saitini itirmiş olur) və bu kimi hallarda qalınlaşma baş verə də bilər, verməyə də: [yabātāl||]/[yabātāl||]. NV-ni AH-dən fərqləndirən saiti infleksiya da *ləm* hərfinin bildirdiyi səsin tələffüzündə müəyyən dəyişikliklər yaradaraq başqa xüsusi hal əmələ gətirir, məsələn, [sāllā] NV-də saiti infleksiya ilə qiraət edildiyi üçün

28 الشاطبي، القاسم بن فيّزه بن خلف. حرز الأمانى ووجه التهاني في القراءات السبع \ القاسم بن فيّزه الشاطبي. - المدينة المنورة: مكتبة دار الهدى، - ٢٠١٠. ص ٢٧؛ الشاطبي، القاسم بن فيّزه بن خلف. حرز الأمانى ووجه التهاني في القراءات السبع \ مخطوطة المكتبة الأزهرية، الرقم ٩٧٨٣. ص ٢٩. عطية، قابل نصر. غاية المريد في علم التجويد \ قابل عطية. - جدة: مكتبة كنوز المعرفة، - ٢٠٠٠. ص 29 URL: <https://waqfeva.net/book.php?bid=9957>

bu kimi hallarda qalınlaşma baş vermir: [ʃāllæ]. Digər xüsusi hal isə [ʃālə] və [tālə] səs birləşmələrində emfatik samit səsdən sonra qısa deyil, uzun saitin gəlməsi ilə bağlıdır ki, bu da, nəticə etibarilə, [l] səsinin həm qalın ([l]), həm də incə ([l]) kimi səsləndirilməsini mümkün edir, məsələn, AH-dəki [fāʔālə] NV-də həm [fāʔāla], həm də [fāʔālə] kimi qiraət edilə bilər.

“[z], [d], [t], [s]; [b]; [s] samit səslərinin uyuşması” adlanan 2.1.3. bəndində [z], [d], [t], [s]; [b]; [s] samitləri ilə bağlı uyuşma hadisəsi araşdırılıb. [zt], [dd] və [dz], [tz] səs birləşmələrində [z], [d], [t] səslərində baş verən fonetik hadisənin öyrənilməsi göstərdi ki, AH-də tam realizə ilə tələffüz edilən bu səslər NV-də tam geri yanaşı uyuşma fonetik hadisə nəticəsində [zt] → [tt], [dd] → [dd] və [dz] → [zz], [tz] → [zz] olur: [ʔaxāztuhum] → [ʔaxāttuhum], [fāqād dāllə] → [fāqād-dāllə], [lāqād zālāməkə] → [lāqād-zālāməkə], [kənāt zālīmātəñ] → [kənāt-zālīmātəñ]. Həmçinin [sz] səs birləşməsində [s] səsi NV-də tam realizə ilə, Həfs qiraətində isə tam geri yanaşı uyuşma hadisəsi ([sz] → [zz]) baş verir: [yālhəs zəlīkə] → [yālhəz-zəlīkə]; [bm] səs birləşməsində [b] səsi NV-də tam realizə ilə tələffüz edilir, AH-də burunlaşma ilə müşayiət edilən tam geri yanaşı uyuşma hadisəsi baş verir: [ʔirkəb māʔanə] → [ʔirkəm-māʔanə]; [yōbsuʔu] və [bōstātəñ] sözlərində AH-də [s] kök samitinə uyğun olaraq tam realizə ilə, NV-də isə emfatik [t] səsinin təsiri nəticəsində [yōbsuʔu] halında aralı, [bōstātəñ] halında isə yanaşı emfatiklik üzrə natamam geri uyuşma fonetik hadisəsi nəticəsində [ʃ] olaraq tələffüz edilir, [ʔəl-museyʔirūnə] də isə AH-də iki variantda qiraət edilə bilər: emfatik [t] səsinin təsiri nəticəsində emfatiklik üzrə aralı natamam geri uyuşma fonetik hadisəsi müşahidə edilməklə [ʔəl-muşāyʔirūnə], yaxud tam realizə ilə [ʔəl-museyʔirūnə]. NV-də yalnız emfatik [t] səsinin təsiri nəticəsində emfatiklik üzrə aralı natamam geri uyuşma nəticəsində [ʃ] olaraq tələffüz edilir: [ʔəl-muşāyʔirūnə].

Bu bənddə həmçinin indiki-gələcək zamanda V və VI bab feillərinin [tətə] ilə başlayan formalarında (II və III şəxs tək; II şəxs cəm; II şəxs təsniyə; III şəxs təsniyə qadın cinsi) baş verən hadisələr

təhlil edilmiş və formalarda bir çox halda AH-də ikinci [tə] hecasının haplologiya nəticəsində düşdüyü ([tətəzəkəkə] → [təzəkəkə]), NV-də isə bir samit aralı təsiri ilə özündən əvvəl gələn açıq hecanın samiti ilə əmələ gəlmə yerinə görə uyuşması, aralarındakı saitin isə düşdüyü ([tətəzəkəkə] → [təzəkəkəkə] → [təzəkəkə]) göstərilmişdir. Bununla bağlı Ambro fon Arının səsdüşümü nəzərə alınmadan hadisənin yalnız “*uyuşma ilə*”³⁰ yekunlaşması qənaətinin qəbul edilmədiyi xüsusi qeyd olunmuş və NV-də təkcə [t] səsinin uyuşması deyil, həm də qısa saitin düşdüyü göstərilmişdir.

II fəslin “**Saiti infleksiya**” adlanan II paraqrafında qiraət sistemlərində saiti infleksiya ilə bağlı fərqlər aşkar edilmiş və təhlil edilərək belə qruplaşdırılmışdır: AH-də uzun saitin tam realizə, NV-də onun güclü saiti infleksiya ilə tələffüzü; AH-də uzun saitin güclü infleksiya ilə, NV-də onun tam realizə ilə tələffüzü; AH-də uzun saitin tam realizə, NV-də onun zəif saiti infleksiya ilə tələffüzü; AH-də uzun saitin tam realizə, NV-də onun alternativli zəif saiti infleksiya ilə tələffüzü. NV-də tətbiq edilən qaydalara əsasən əldə olunan elmi nəticəyə görə, zəif saiti infleksiya, alternativli zəif saiti infleksiya NV qiraət sisteminin qiraət normasıdır. İstisna və xüsusi hallar nəzərə alınmaqla, NV-də zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi qısa və ya uzun saitə aşağıdakı mövqeləri qəbul edilməlidir: 1) [r] II kök samitindən sonra [y], yaxud [ʔ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait; 2) [fu‘l̩], [fə‘l̩], [fi‘l̩] ilə [fu‘āl̩], [fə‘āl̩] modellərində [r] III kök samitindən sonrakı uzun sait; 3) İndiki-gələcək zamanda [yəṛā] feilinin fərqli formalarında və [‘ət-taurātu] xüsusi ismində r samitindən sonrakı uzun sait; 4) [hā] ([hā mīṁīn]), [rā] ([‘ālif lāṁṁīn rā], [‘ālif lāṁṁīn-mīṁīn rā]), [hā] və [yā] ([kāṁṁ hā yā ‘ayyīn-šāāād]) müqəttəə hərflərindəki uzun sait; 5) Sözlərin ortası və ya sonundakı [āri], [āri] və ya [āri] səs birləşməsindəki uzun sait; 6) [‘əl-kāfirīnā] sözünün fərqli formalarındakı uzun sait; 7) Keçmiş

³⁰ Ambros, A., Haplogie und Assimilation im. V. und VI. Verbstamm im Koran // Zeitschrift für Arabische Linguistik, – 1993, №25, – p. 5.

zamanda [ra'ṣ] feilinin fərqli formalarında qısa və uzun sait; 8) ['əl-
'uzzṣ] və [lāzā] xüsusi isimlərdə uzun sait.

İstisna və xüsusi hallar nəzərə alınmaqla, NV-də alternativli zəif saiti infleksiyanın səbəbləri kimi uzun saitin aşağıdakı mövqeləri qəbul edilməlidir: 1) [r] olmayan II kök samitindən sonra [y], yaxud [ʏ] zəif III kök samitinin əmələ gətirdiyi uzun sait; 2) [fu'lṣ], [fə'lṣ], [fi'lṣ] ilə [fu'ālṣ], [fə'ālṣ] modellərində [r] olmayan III kök samitindən sonrakı uzun sait; 3) ['āsṣ], [bālṣ], [mâtṣ] və ['āññṣ] köməkçi sözlərdə, [mūsṣ], ['īsṣ] və [yāhyṣ] xüsusi isimlərində, həmçinin [yā vāylātṣ], [yṣṣ 'əsəfṣ] və [yā hāsratṣ] ifadələrində son uzun sait.

Fonetik səciyyəli qiraət fərqləri arasında qiraət sistemlərinin, əsasən, üsuluna xas olan fərqlər *özlə fərqlər* kimi II fəslin **“Özlə qiraət fərqlərinin fonetik xüsusiyyətləri”** üçüncü paragrafında uzun saitlərin növləri, kəmiyyət fərqləri, saitlərin ahəngi, uzun samit və saitin ixtisarlaşması, qoşalaşma, istisna hallar, həmçinin tələffüz fenomeni hesab edilə bilən *işmam*, prosodik vasitə kimi çıxış edən fasilə (pauza-*vəqf/səkt*) ilə bağlı qiraət fərqləri kimi təsnif edilərək nəzərdən keçirilmişdir.

Uzun saitlərin əlavə kəmiyyəti və tətbiqi ilə bağlı qiraət fərqlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkün olmuşdur: söz daxilində və sözlərin kəsişməsində ['] səmindən əvvəl gələn uzun saitin AH-də 4, yaxud 5, NV-də onun 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması (söz daxilində ['] səmindən əvvəl gələn uzun sait, sözlərin kəsişməsində ['] səmindən əvvəl gələn uzun sait); ['] səmindən sonra gələn uzun saitin AH-də 2, NV-də onun 2, 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması (['] səmindən əvvəl gələn uzun sait); ['] səmindən əvvəl gələn (III şəxs, tək, kişi cinsi) bitişən əvəzliyinin son qısa saitinin çevrildiyi uzun saitin AH-də 4, yaxud 5, NV-də onun 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılması (['] səmindən əvvəl gələn (III şəxs, tək, kişi cinsi) bitişən əvəzliyin son qısa saitinin çevrildiyi uzun sait); ['] səmindən əvvəl gələn şəxs və bitişən əvəzliliklərin, feillərin şəxs sonluqlarındakı [m̃] səmindən sonra NV-də əmələ gətirilən və 6 qısa

sait kəmiyyətində uzadılan uzun saitin AH-də tətbiq edilməməsi (['] səmindən əvvəl gələn şəxs və bitişən əvəzliliklərin, feillərin şəxs sonluqlarındakı [m̄] səmindən sonra əmələ gələn uzun sait); AH-də diftonq ['] samit səsi daxil olmaqla istənilən samitdən əvvəl gəlidiyi və həmin samit üzərində yalnız pauza (vəqf) icra edilərkən ikinci komponenti qısa saitin çevrildiği uzun saitin (fəthə ilə birlikdə) 2, 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır, NV-də diftonq ['] samit səmindən başqa istənilən samitdən əvvəl gəlidiyi və həmin samit üzərində pauzanın (vəqfin) icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ikinci komponenti qısa saitin çevrildiği uzun saitin (fəthə ilə birlikdə) 2, 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır, lakin NV-də diftonq ['] samit səmindən əvvəl gəlidiyi və həmin samit üzərində pauzanın (vəqfin) icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq ikinci komponenti qısa saitin çevrildiği uzun saitin (fəthə ilə birlikdə) 4, yaxud 6 qısa sait kəmiyyətində uzadılır. Diftonqun əmələ gətirdiyi uzun sait növlərini təhlil etdikdən sonra bu qənaətə gəldik ki, növlərinin sayı AH üçün bir deyil, üç qəbul edilməlidir, çünki fasilənin (pauzanın) tətbiqindən asılı olaraq diftonqun uzun səslənmə kəmiyyəti fərqlidir, həmçinin *müqəttəə* hərflərində tətbiq edilən uzun səslənmə tamamilə fərqli (üçüncü) növ əmələ gətirir; NV üçün isə iki deyil, dörd növ qəbul edilməlidir, çünki ['] samitöncəsi diftonqun fərqli kəmiyyətlərdə uzadılması NV-də ayrı növ kimi göstərilərsə də, AH-də ayırdığımız üç növ NV üçün də qüvvədə hesab olunmalıdır.

Sami dillərinə, o cümlədən ərəb dilinə xas olmayan fonetik hadisə kimi səciyyələndirilən və Quran qiraətlərində, müasir ərəb ədəbi dilində sistemli şəkildə qəbul olunmuş qaydalarla tənzimlənən saitlərin dəyişməsi, uyuşmanın təzahür forması kimi xarakterizə edilən sinharmoniya özünəməxsus şəkildə olsa da, Quran qiraətlərində, sami dillərində, o cümlədən ərəb dilində qüvvədədir. Sözügedən fonetik proses ərəb dilində kifayət qədər sərt qaydalarla tənzimlənir. Belə ki, III ş., , k.c., təkdə [-hu], III ş., cəmdə k.c. [-hum] və q.c. [-hunna], habelə III ş. təsniyədə [-humā] b.əv.-ləri qısa [i], uzun [ī], yaxud [y] səmindən sonra gələrsə, həmin b.əv.-lərdəki [u]

ahəngə görə [i] səsinə çevrilir: [-hi], [-him], [-hinnə], habelə [-himə]. Məs., [kitəbihu] → [kitəbihi], [mu'allimihum] → [mu'allimihim], [qaləmeyhunnə] → [qaləmeyhinnə], ['aleyhumə] → ['aleyhimə]. Qiraət fərqlərində ['əħsənīhu]/['əħsənīhi/'əħsənīhi], ['aləyhu-lāhə]/['aləyhi-lāhə] qiraət fərqləri araşdırılır. AH-də istisna hallar, NV-də isə qaydalara riayət müşahidə edilir. [tuħāccūnənī], [tə'murūnənī]-də uzun samitin (geminantın) ixtisarlaşması hadisəsi belə izah olunub ki, I şəxs bitişən əvəzlilik II şəxs cəm, kişi cinsində II və III kök samitləri eyni olan III bab [tuħāccūnənī], I bab [tə'murūnənī] feillərində hər iki qiraət sistemində iki [n] səsi arasındakı sait ([nən]) düşür və geminasiya nəticəsində burunlaşma ilə müşayiət edilən samit uzadılır ([nn]): [tuħāccūnnī] ([tuħāāaccūūnnī]), [tə'murūūnnī]/[təmurūūnnīyə]. NV-də geminantın ixtisarlaşması hadisəsi də baş verir: [tuħāāaccūūnnī] → [tuħāāaccūnnī], [təmurūūnnīyə] → [təmurūnnīyə].

AH ilə NV-də fərqli qiraət edilən [yə bunéyyə]/[yə bunéyyi] xitabında I şəxsin təkində bitişən əvəzlilik fərqli işlənir. Kök samitləri [b], [n], [y] [fu'aylun] ([buneyyun] → [buneyyun] (oğulcuq) isminə I şəxs təkdə [-ī] bitişən əvəzliyi əlavə edildikdə [bunéyyī] şəklini almalıdır. Lakin yeddi qarenin qiraət sistemlərində yalnız AH-də istisna hal müşahidə edilir. Burada son uzun sait [ə] ilə əvəzlənir: [yə bunéyyī] → [yə bunéyyī] → [yə bunéyyə]; NV-də isə son uzun sait ixtisarlaşma ilə (qısa sait olaraq) qiraət edilir: [yə bunéyyī] → [yə bunéyyī] → [yə bunéyyi].

[həə 'əħtūm]/[həəə-ħtūm] və ya [hə 'əħtūm] qiraət fərqi [hə] işarə əvəzliyinin fərqli formalarda işlənməsi əmələ gətirir. [həə 'əħtūm] ifadəsindəki [hə] işarə əvəzliyi AH-də tam realizə ilə, NV-də isə uzun sait ixtisarlaşma ilə tələffüz edilir: [hə]. Bu qiraət fərqi hesabına AH-də tətbiq edilən məddə növünün (məddi-münfəsilin) NV-də yaranma səbəbi olmur. İki [ə] saiti arasında intervokal mövqedə ['] samit səsi isə NV-də ya düşür (bu halda məddi-lazım növünə şərait yaranır), ya da zəifləmə ilə qiraət edilir: [həəə-ħtūm] və ya [hə 'əħtūm].

Tədqiqatın bu fəslindən əldə olunan əsas müddəalar elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır.³¹

Dissertasiya işinin üç paraqraftan ibarət III fəslı **“Qiraət fərqlərində feillərin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri”** adlanır. Bu fəslin **“Müxtəlif feillər, bəblər, bəbdaxili fərqlər”** adlı birinci

³¹ Qaradağlı, V.A. Ərəb dilində alveolyar [r] (ra) samit səsi // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, – 2014. №22, – s. 99-106; Qaradağlı, V.A. Həfəs ilə Vərş rəvayətləri arasındakı fərqlərdə /ʔ/ (*həmzə*) foneminin modifikasiyasının müqayisəli təhlili // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №2, – 3-43; Qaradağlı, V.A. Həfəs ilə Vərş rəvayətlərində saiti infleksiya // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №3, – s. 15-49; Qaradağlı, V.A. Həfəs ilə Vərş rəvayətlərində uzun saitlər və onların kəmiyyətlərilə bağlı fərqlərin müqayisəli təhlili // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Ölyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №5, – s. 10-37; Qaradağlı, V.A. Həfəs ilə Vərş rəvayətlərindəki fərqlərdə /R/, /L/ və /S/ fonemlərinin modifikasiyasının müqayisəli təhlili // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2020. №1, – s. 6-19; Qaradağlı, V.A. *Həmzə* [ʔ] samit səsinin tələffüz özəllikləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. №4 (92), – s. 149-153; Qaradağlı, V.A. Qurandakı fonetik hadisəyə A.İ.Ərəfin söylədiyi fikrə bir baxış // V Beynəlxalq Battalgazi Elmi araşdırmalar Konqresi, – Malatya, – 18-20 dekabr, – 2020, – s.110; Карадаглы В.А. Система фонетической транскрипции текста Корана: новые возможности и перспективы // – Москва: ВИ, – 2022. №4 (2), – с. 176-193; Garadaghli, V. The Clarifying of Phonetic processes in V-VI forms of Arabic verbs in differences between Hafs and Warsh's transmissions // IV International Paris Conference, – Paris, – 23-25 april, – 2020, – p. 7; Garadaghli, V. Comment on the Arne von Ambros's assimilation description in Warsh transmission and some special cases of combinatorial changes // – London: Journal of Research in Humanities and Social Sciences, – 2020. №20 (16), – p. 50-57; Garadaghli, V. R and L in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Constanta: Technium Social Sciences Journal, – 2021. Volume 18, – p. 667-675; Garadaghli, V. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Kuala Lumpur: Journal of Critical Reviews, – 2020. №7 (16), – p. 2777-2793; Garadaghli, V. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Sao Carlos: Laplage Em Revista, – 2021. №7, – p. 481-494.

paraqrafında qiraət fərqləri müvafiq olaraq üç bənddə öyrənilmişdir. **“Müxtəlif feillər”** adlanan birinci bənddə göstərilmişdir ki, [yārtā’]/[yārtā’i] qiraət fərqi II və III kök samitləri, həmçinin babları da fərqli olan müxtəlif feillərin işlənməsindən ibarətdir, AH-də [r], [t], [‘] kök samitli I bab [rātā’a], NV-də [r], [‘], [y] kök samitli VIII bab [‘irtā’ā] feili işlənir; [yāḍūrrukūm]/[yāḍirukūm] qiraət fərqi II kök samiti fərqli olan müxtəlif feillərin işlənməsindən ibarətdir, AH-də [ḍ], [r], [r] kök samitli müdaaf [ḍārṛa], NV-də [ḍ], [y], [r] kök samitli boş [ḍāra] feili işlənir; [nuḥṣizuhā]/[nuḥṣiruhā] qiraət fərqi III kök samiti fərqli olan müxtəlif feillərin işlənməsindən ibarətdir, AH-də [n], [ṣ], [z] kök samitli [‘ənṣəzə], NV-də [n], [ṣ], [r] kök samitli [‘ənṣārā]; [yuḍāhi’ūnā]/[yuḍāhūnā] fərqi III kök samiti fərqli olan müxtəlif feillərin işlənməsindən ibarətdir, AH-də [ḍ], [h], [‘] kök samitli [ḍāhə’a], NV-də [ḍ], [h], [y] kök samitli [ḍāhā] feili işlənir. Bütün hallarda kontekstual sinonimiya qiraət sistemləri arasında məna fərqi yaratmır.

İkinci – **“Müxtəlif bablar”** adlanan bənddə qiraət sistemlərində feillərin fərqli bablarda işlənməsi izlənilmiş və məlum olmuşdur ki, qiraət fərqləri üçsamitli feillərin yalnız yeddi babını – I-VI və VIII bablarını əhatə edir.

“Babdaxili fərqlər” üçüncü bənddə qiraət fərqləri iki aspektdən – model və tipik saitə görə araşdırılmış və göstərilmişdir ki, [‘asēytūm]/[‘asītūm], [fəməkəṣə]/[fəməkuṣə], [bəriqā]/[bāraqā] qiraət fərqləri model fərqi, [yāḥsəbūnə], [tāḥsəbənnə], [yāḥsəbu], [yāḥsəbənnə], [tāḥsəbuhūm], [yāḥsəbuhūm], [litāḥsəbūhu], [tāḥsəbənnəhūm], [tāḥsəbūhu], [tāḥsəbūnəhu], [yāḥsəbuhu], [tāḥsəbu], [tāḥsəbuhā]/[yāḥsibūnə], [tāḥsibənnə], [yāḥsibu], [yāḥsibənnə], [tāḥsibuhūm], [yāḥsibuhūm], [litāḥsibūhu], [tāḥsibənnəhūm], [tāḥsibūhu], [tāḥsibūnəhu], [yāḥsibuhu], [tāḥsibu], [tāḥsibuhā]; [fā-‘tilūhu]/[fā-‘tulūhu], [yāṣiddūnə]/[yāṣuddūnə] qiraət fərqləri I b. feilinin tipik sait fərqi ilə bağlıdır.

“Feillərdə qrammatik kateqoriyalar üzrə fərqlər” adlı II paraqrafda feillərin AH və NV-də fərqli qrammatik kateqoriyalarda

işlənməsi öyrənilmiş və müəyyən edilmişdir ki, belə fərqlər feillərin bir hissəsində üç – növ, şəxs və kəmiyyət, şəxs, kəmiyyət və şəkil, növ, cins və şəxs; bir hissəsində iki – şəxs və şəkil, şəxs və kəmiyyət, növ və şəkil, növ və şəxs; daha bir hissəsində isə bir – şəxs, növ, şəkil, cins, yaxud kəmiyyət qrammatik kateqoriyası üzrə fərqlə işlənməlidir.

AH ilə NV arasında feilin üç – növ, şəxs və kəmiyyət qrammatik kateqoriyaları üzrə aşkar edilmiş qiraət fərqləri feilin bir qiraət sistemində məlum növ, I şəxs, cəmdə, digər qiraət sistemində məchul növ, III şəxs, təkdə işlənməsi ilə bağlıdır, məsələn, [yūhşāru]/[nāhşufu]. Bu qiraət fərqində növ fərqi hesabına NV-də sintaktik əlaqələr (mübtəda/tamamlıq) dəyişir ("*Düşmənlər (Allah-Taala tərəfindən) toplanılacaq*" / "*Biz (Allah-Taala) düşmənləri toplayacağıq*"). Şəxs, kəmiyyət və şəkil kateqoriyaları üzrə fərqləri [yukāffiru]/[nukāffir] nümunəsində isə NV-də şəkil fərqi ayədəki cümlənin öncə gələn ayədəki cümlədəki şərtin cavabı olduğunu diqqətə çatdırır.

[təsmā'u]/[tūsmā'u] qiraət fərqi növ, cins və şəxs kateqoriyaları ilə bağlıdır. AH-də [təsmā'u] ([lā təsmā'u fīh lāğiyətūñ]) ayəsində) II şəxs, kişi cinsi, məlum növdə, NV-də [tūsmā'u] ([lā tūsmā'u fīh lāğiyətūñ]) III şəxs, qadın cinsi, məchul növdədir. Qeyd olunmalıdır ki, müşahidə edilən və təhlili müvafiq paraqrafda verilən ([lāğiyətūñ]/[lāğiyətūñ]) hal fərqi AH-də təsirlik halda [lāğiyətūñ] tamamlıq olaraq [təsmā'u], NV-də adlıq halda [lāğiyətūñ] mübtəda olaraq [tūsmā'u] feili xəbər ilə əlaqədərdir: "Və orada heç bir boş söz eşitməyəcəkdir" / "Və orada heç bir boş söz eşidilməyəcək". Hər iki qiraət sistemində I bab feili təkdədir.

Şəxs və şəkil qrammatik kateqoriyaları üzrə fərqləri özündə əhatə edən qiraət fərfinə misal kimi [qāla]/[qul] feilini göstərmək olar. [lənəʿziyāññə]/[ləyəʿziyāññə] isə, məsələn, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə fərqləri əhatə edir. Bənddə növ və şəkil, həmçinin növ və şəxs kateqoriyaları üzrə fərqlərin də təhlili aparılmış və yalnız bir qrammatik kateqoriya üzrə – şəxs ([ʿəñcānā]/[ʿəñcētānā]), növ

([múttum̃]/[míttum̃]), şəkil ([yá'ləmə]/[yá'ləmu]), cins ([lituḥşínəkuḥ]/[liyuḥşínəkuḥ]) və kəmiyyət ([cāā'anā]/[cāāā'āānā]) qrammatik kateqoriyaları üzrə fərqlər də öyrənilmişdir.

III fəslin **“Bab, bəbdaxili fərqlər ilə qrammatik kateqoriyalar üzrə fərqlər”** adlı III paraqrafında AH ilə NV arasında feillərlə bağlı qiraət fərqlərinin bir hissəsini təşkil edən fərqli bab və eyni zamanda fərqli qrammatik kateqoriyalarda, həmçinin bəbdaxili fərqlə feilin fərqli qrammatik kateqoriyalarda işlənməsi izlənməmiş və bu növ fərqlər belə təsnif edilmişdir:

– feilin fərqli bab və eyni vaxtda zaman, növ, şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə, məsələn: [fənūcciyə]/[fənūñci]. Eyni köklü feil [nəccā] (*xilas etmək; qurtarmaq*) kimi AH-də II bab, keçmiş zaman, məchul növ, III şəxs, təkdə, NV-də [’əncā] (*xilas etmək; qurtarmaq*) kimi IV bab, indiki-gələcək zaman, məlum növ, I şəxs, cəmdədir. Mənalər üst-üstə düşdüyünə məna fərqi zaman, növ, şəxs fərqləri hesabına yaranır, ayə kontekstində ziddiyyət yaranmır: “Bununla dilədiyimizə (Öz tərəfimizdən) nicat verildi”/“Bununla Biz dilədiyimizə nicat veririk”.

– feilin fərqli bab və eyni vaxtda şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları üzrə, məsələn: [nunəzzilu]/[tənəzzəlu]. AH-də [nəzzələ] (*endirmək; nazil etmək*) II bab, I şəxs, cəm, NV-də [tənəzzələ] (*endirmək; nazil etmək*) V bab, III şəxs, təkdədir. Feillərin kəsb etdiyi mənalər üst-üstə düşdüyünə görə qiraətlərarası məna fərqi şəxs fərqi hesabına yaranır: “Biz mələkləri yalnız haqq olaraq endiririk!”/“Mələklər yalnız haqq olaraq (Bizim əmrimizlə) enir!” Ayədə təhlili müvafiq paraqrafda verilən [’əl-mələ’ikətə]/[’əl-mələ’ikətu] hal fərqi AH-də tamamlığın təsirlik halda işlənən [’əl-mələ’ikətə] (“Biz mələkləri endiririk”), NV-də adlıq halda [’əl-mələ’ikətu] mübtədə kimi çıxış edir (“Mələklər (özləri) enir”).

– feilin fərqli bab və eyni vaxtda növ kateqoriyası üzrə, məsələn: [şəhidū]/[’üşhidū]. [fə’ilə] modelində olan [şəhidə] (*şahid olmaq*) feili AH-də I bab məlum növdə; [’əf’alə] modelində olan [’əşhədə] (*şahidlik etmək; şahidliyə gətirmək*) feili NV-də IV bab

məchul növdədir. Feillərin məna və növ fərqləri qiraətlərarası məna fərqlərini yaradır: “Məgər onlar (mələklərin) yaradılışına şahidmi olmuşlar?!”/“Məgər onlar (mələklərin) yaradılışına (Allah-Taala tərəfindən) şahidmi götürülmüşlər?!” Qiraətlərarası məna fərqi ayo kontekstində ziddiyyət əmələ gətirmir.

– bəhdaxili fərqlə feilin şəkil qrammatik kateqoriyası üzrə, məsələn: [yāhsəbānnā]/[tāhsibānnā]. AH-də tipik saiti [ə] olan [hāsibə] (*hesab etmək, zənn etmək*) feili; NV-də tipik saiti [i] olan [hāsəbə] (*hesablamaq, saymaq*) feili işlədilib. Bunun “*lähcə fərqi*ndən”³² qaynaqlandığı da iddia olunur. AH-də [hāsibə] feili ayənin III şəxs, təsviri əmr şəklindədir: [lā yāhsəbānnā] (“əsla güman etməsin!”); NV-də isə [hāsəbə] feili II şəxs, inkarlı əmr şəklindədir: [lā tāhsibānnā] (“əsla hesab etmə!”). Qiraət sistemlərində işlənən feillər əslində iki fərqli feil kimi təqdim olunsada, kontekstual sinonimiya məna fərqi yaratmır: “Kafirələr qurtulduqlarını əsla zənn etməsinlər!”/“(Ya Rəsulum!) Kafirələrin qurtulduqlarını əsla hesab etmə!”

Tədqiqat işinin bu fəslinə aid məsələlər elmi məqalə və konfrans materialında öz əksini tapmışdır.³³

Dissertasiya işinin üç paraqrafdan ibarət IV fəslə “**Qiraət fərqlərində ad qruplu sözlərin, köməkçi nitq hissələrinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsildə ənənəvi və müasir ərəb dilçiliyində *isim* və *hərf* altında nəzərdə tutulan feillərdən başqa

³² ابن عاشور، محمد الطاهر. تفسير التحرير والتنوير: [٣٠ مجلدًا] | ابن عاشور. تونس: الدار التونسية للنشر، - ١٩٨٤. ج. ٣، - ص. ٧٥.

³³ Qaradağlı, V.A. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında leksik-qrammatik səciyyəli fərqlərin müqayisəli təhlili (II hissə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №2, – s.15-81; Qaradağlı, V.A. Həfs ilə Vərş rəvayətlərində fərqli nitq hissələrinin işlənməsi məsələsinə dair // Azərbaycanda müasir ərəbsünəşliğin banisi, Əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 18-19 dekabr, – 2019, – s. 9-11.

digər, yəni isim, sifət, say, əvəzlik, zərflər əsas nitq hissələrini əhatə edən ad qruplu sözlər və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı qiraət fərqlərinin təhlili verilmiş və onların leksik-qrammatik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnen qiraət fərqləri 3 qrupda cəmləşdirilərək araşdırılmışdır.

I paraqraf **“Müxtəlif zərflər, köməkçi nitq hissələri; müxtəlif modellər; xüsusi isimlərin formaları”** adlanır və üç bənddən ibarətdir. Aparılan tədqiqatın nəticəsinə görə, AH ilə NV qiraət sistemləri arasında zərflər, köməkçi nitq hissələri (4.1.1. **“Müxtəlif zərflər, köməkçi nitq hissələri”**) ilə bağlı qiraət fərqlərinin bir hissəsi mahiyyət baxımından əhəmiyyətli fərq növü əmələ gətirir və bu qəbildən olan fərqlərin özəlliyi qiraət sistemlərində zahirən bir-birinə bənzər, lakin kök samitlərinin tərkibi baxımından fərqli leksik vahidlərin işlənməsi ilə bağlıdır. Belə ki, [kəbīraʔ]/[kəʃīraʔ] qiraət fərqi II kök samiti fərqi ilə tamamilə müxtəlif miqdar zərflərinin, [lɛkɪʔnə]/[lɛkɪn], [ʔəʔnə]/[ʔəʔ], [ʔəu]/[ya], [ʔəm]/[ʔin], [ya]/[fə] qiraət fərqi fərqli bağlayıcıların işlənməsindən ibarətdir; [ʔə]/[ʔəu], [ʔəm]/[ʔə] qiraət fərqlərini fərqli ədatların işlənməsi əmələ gətirir. Bütün hallarda kontekstual sinonimiya qiraət sistemləri arasında məna fərqi yaratmır. [ʔəʔnə]/[ʔinə], [ʔin]/[ʔinə] qiraət fərqlərini bir qiraət sistemində bağlayıcının, digər qiraət sistemində modal sözünün işlənməsi kimi dəyərləndirilir.

Ərəb dilində morfoloji əsasını kök samitləri təşkil edən sözlər onların tərkibinə prefiks, suffiks, infiksin daxil olması, qoşalaşması, bəzən də reduplikasiyası, qısa saitə uzun saitə çevrilməsi, həmçinin daxili fleksiya kimi fərqli vasitələrlə sabit modellər üzrə əmələ gətirilir. Ənənəvi və müasir ərəb dilçiliyində modellərdə sözlərin kök samitləri, onların qoşalaşması şərti olaraq [f] (fə), [ʔ] (ayn) və [l] (ləm) (I [f], II [ʔ], III və IV [l]) ilə göstərilir, sözün kök samitlərindən başqa digər səslər olduğu kimi modellərdə öz əksini tapır. Belə model formaları sözlərin icra etdikləri semantik və qrammatik funksiyalarına görə təsnifatına kömək etmişdir. Belə ki, feildən əmələ gətirilmiş, məsələn, alət bildirən isimlər, əsasən, [mifʔalun],

[mif'alətun], [mif'ālun], yaxud yer və zaman bildirən isimlər [məf'alun], [məf'ilun] modellərində olur. Ərəb dilçiliyində *ad* qrupuna daxil olan sözlərin qrammatik dəyişikliyə məruz qalan və qalmayan modelləri, həmçinin ad qruplu sözlərin feildən əmələ gələn və digər modelləri, habelə feildən əmələ gələn adların sifəti-müşəbbəhə, ismi-fail, ismi-mübaligə, çoxsaylı məsdər formalarının təsnifatını vermək tədqiq etdiyimiz mövzu ilə birbaşa bağlı olmadığına görə, **“Müxtəlif modellər”** (4.1.2.) bəndində ancaq qiraət sistemləri üzrə təsbitini tapmış mövcud modellər üzrə müqayisəli təhlil aparılmış və qiraət fərqləri arasında müşahidə edilən model fərqlərinin bir hissəsinin ərəb qəbilələrinin ləhcə fərqləri, digərinin isə ad qruplu sözlərin fərqli növlərinin işlənməsi ilə bağlı olduğu göstərilmişdir.

Qiraət sistemlərinin müqayisəsinə əsasən demək olar ki, hər iki qiraət sistemində fərqli ləhcələrdə yayılmış modellər işlənməkdədir. Hansı ləhcələrin üstün olması isə qiraət sistemlərində fərqlidir. Belə ki, AH-də Hicaz əhlinin ləhcələrinə mənsub modellərə Bəni Təmmim, Qeys, Əsəd əhlinin ləhcələri ilə müqayisədə daha tez-tez rast gəlinir, onların işlənmə nisbətini 62,5/37,5 kimi göstərmək olar. Təbii ki, bunun tam əksi NV-də müşahidə olunur. Belə ki, bu qiraət sistemində Bəni Təmmim, Qeys, Əsəd əhlinin ləhcələrinə mənsub modellər Hicaz əhlinin ləhcələrini üstələyir və ləhcələrə mənsub modellərin işlənmə nisbəti 62,5/37,5 təşkil edir.

“Xüsusi isimlərin müxtəlif formaları” (4.1.3.) bəndi, adətən, sabit modelə malik, dəyişməz hesab olunan xüsusi isimlərlə bağlı qiraət fərqlərindən bəhs edir. Məsələn, [zəkəriyyə]/[zəkəriyyəʕu] (“Zəkəriyyə”), [mīkālə]/[mīkālʕə] (“Mikayıl”), [‘uzəyruʕ]/[‘uzəyru] (“Üzeyr”), [seynəʕ]/[sīnəʕ] (“Sina”), [ʕəmūdə]/[ʕəmūdəʕ] (qiraət fərqi bir qiraətdə tayfa, digərində tayfanın babası nəzərdə tutulur), [tūyāʕ]/[tūyā] (bir qiraətdə yer, digərində vadinin adı), [l-‘éykəti]/[léykəʕ] (qiraət fərqi bir qiraətdə meşənin əhli, digərində kəndin əhli), [‘il-yāʕsīnə]/[‘āʕli yāʕsīnə] (qiraət

fərqi bir qiraətdə peyğəmbərin özünü, yaxud elini, digərində onun nəslini, ailəsini bildirir).

“Ad qruplu sözlərdə qrammatik kateqoriyalar üzrə fərqlər” adlı II paraqrafda qiraət fərqləri hal və müəyyənlik, hal, kəmiyyət və müəyyənlik qrammatik kateqoriyaları üzrə qruplaşdırılmışdır.

Hal və müəyyənlik kateqoriyaları üzrə aşkar edilən bir qiraət fərqi, yəni [cəzəḫ’əḫ]/[cəzəḫ’u] qiraət fərqi AH-də qeyri-müəyyənlikdə təsirlik hal, NV-də müəyyənlikdə adlıq halda işlənir.

Hal kateqoriyasına [yā’qūbə]/[yā’qūbu] qiraət fərqi misal göstərmək olar. Burada qiraət fərqi səbəb ismin AH-də yiyəlik, NV-də adlıq halda olmasıdır. Kəmiyyət kateqoriyası üzrə [ḡāyāḫəti]/[ḡāyāḫəti] qiraət fərqi misal göstərmək olar. Burada qiraət fərqi ismin AH-də təkdə, NV-də cəmdə işlənməsi əmələ gətirir.

Müəyyənlik kateqoriyası üzrə [biḫəḫbiḫ]/[biḫəḫbi] qiraət fərqi bəxəq: burada qiraət fərqi ismin AH-də qeyri-müəyyənlik, NV-də müəyyənlikdə işlənməsi əmələ gətirir.

Dördüncü fəslin **“Xüsusi qiraət fərqləri”** adlı son paraqrafında təsnifatdan kənarda qalan bir sıra qiraət fərqləri nəzərdən keçirilmiş və qiraət sistemləri arasında bəzən özündə qiraət fərqlərinin bir neçə növünü cəmləşdirən, bəzən də leksik vahid kimi digər qiraət sistemlərində əks olunmayan fərqlərin təhlili aparılmışdır. Ad qruplu sözlərin, köməkçi nitq hissələrinin, həmçinin AH-də feilin/NV-də ismin işlənməsi ilə bağlı olan belə fərqləri *xüsusi qiraət fərqləri* adı altında nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edərək, onlar aşağıdakı şəkildə sistemləşdirilmişdir:

Fərqli modellərdə ([būḫəḫ]/[nūḫəḫ]) müxtəlif zərflənmiş isimlər, özündə leksik-qrammatik səciyyəli dörq fərq ehtiva edən [seyyi’uhu]/[seyyi’əḫ], bir qiraət sistemində isim, digərində feil, yaxud zərfin işlənməsi [cā’alə]/[cā’ilu], [ḡāḫəḫ]/[ḡāḫibə], [‘ibəḫdu]/[‘ibəḫ], həmçinin nitq hissəsinin qiraətlərdən birində olması kimi fərqlər ([hūya]/[-], [tubəḫḫirūnə],

[tuʃāāāqqūnə]/[tubəʃʃirūni]/[tuʃāāāqqūni], [yā buʃrā]/[yā buʃrāyə], [ʿālā]/[ʿalēyyə], [ʿāṣṣāral-lāhi]/[ʿāṣṣāral-lil-lāhi], [yasəriʿū]/[səriʿū], [yayāqūlu]/[yāqūlu], [yal-ləzīnə]/[ʿəl-ləzīnə], [ləbimā]/[bimā], [ʿəʾinnā]/[ʾinnā], [ʿəʾizā]/[ʾizā]).

Tədqiqat işinin son fəslində tədqiqata cəlb edilən qiraət fərqləri ilə bağlı məsələlər elmi mətbuatda dərc olunan məqalələrdə öz əksini tapmışdır.³⁴

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat prosesində hasil olan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

1. Tədqiqat obyektı qiraət sistemləri, predmeti qiraət fərqləri olan tədqiqatlarda qiraət fərqlərinin yaranma səbəblərinin obyektiv amillərlə bağlı olduğunda dolaşılığa yol verilir, bu məsələdə sistemli yanaşma müşahidə edilmir. Dissertasiya işində qiraət sistemlərinin yaranma tarixindən bəhs edilmiş, qiraət sistemləri arasında dünyada ən geniş yayılmış iki – Asimdən Həfs (AH) və Nafedən Vərş (NV) qiraət sistemləri haqqında ətraflı məlumat verilmiş və hər iki qiraət sisteminin Quran qiraət sistemləri arasındakı yeri və əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır; Quranın qiraət sistemlərinin sayının çox olması və həmin qiraət sistemləri arasında müxtəlif fərqlərin yaranmasına səbəblər göstərilmişdir. Məsələlər ilə bağlı əldə etdiyimiz nəticəni aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:
- İslamın yeni yarandığı dövrdə grammatik qaydaları tam müəyyənləşməyən ərəb dili özünün təşəkkül dövrünü yaşayırdı; müxtəlif şəhərlərdə təlim aparan qarelər Quran qiraətini fərqli *isnadlarla* bir neçə variantda bilirdilər;

³⁴ Qaradağlı, V.A. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında leksik-grammatik səciyyəli fərqlərin müqayisəli təhlili (I hissə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №4, – s. 23-94; Qaradağlı, V. Analysis of the Differences of Pronouns,

Adverbs and Auxiliary Speech Parts in Həfs and Warsh recitation systems of Al-Qurʿān // – Kiyev: The Oriental Studies, – 2023. №91, – p. 87-106.

səhabədən dərs alan ərəb müsəlmanları fərqli ərəb ləhcələrinin daşıyıcıları idilər, qeyri-ərəb müsəlmanları isə ərəb dilini lazımi səviyyədə bilmirdilər.

- AH qiraət sistemi yeddi məşhur qaredən biri – Kufə şəhərinin qaresi Asim ibn Əbu Ən-Nəcudun (700–745) yetirməsi Həfə ibn Süleymana (709–796) ötürdüyl qiraət sistemidir. Asim ibn Əbu Ən-Nəcud bu qiraət sistemini Osman ibn Əffanın dövründə Qurani-Kərimin qiraətini öyrətmək üçün *Müşəfə* təhkim olunaraq Kufəyə göndərilmiş və qırx ildən artıq Kufə qaresi kimi çalışmış Əbu Əbdürrəhman Əs-Süləmidən (?–693) öyrənmişdir. Əs-Süləmi Əli ibn Əbu Talibdən (ə.), o da bilavasitə Peyğəmbərdən (s.) əxz etmişdir. Bu qiraət sistemi tədqiqatımız üçün iki cəhətdən əhəmiyyətlidir: dünyada ən geniş yayılmış qiraət sistemidir; Azərbaycanda yayılmış qiraət sistemidir;

- AH-dən sonra dünyada ən geniş yayılmış NV qiraət sistemi yeddi qaredən biri – Mədinə şəhərinin altmış il baş qaresi olan Nafə ibn Əbu Nüeymin (689–785) yetirməsi Osman ibn Səid Vərşə (728–812) ötürdüyü qiraət sistemidir. Nafə ibn Əbu Nüeym bu qiraət sistemini Şeybə ibn Nisahdan (?–747), Şeybə ibn Nisah Abdulla ibn Abbasdan (619–687), Abdulla ibn Abbas Übeyy ibn Kə'bdən (?–650) öyrənmiş, o da bilavasitə Peyğəmbərdən (s.) əxz etmişdir. Bu qiraət sisteminin tədqiqatımız üçün əhəmiyyəti onun AH-dən sonra dünyada ən geniş yayılmış qiraət sistemi olmasıdır.

2. AH ilə NV qiraət sistemləri arasında qiraət fərqləri mənaya təsiri baxımından iki qrupa ayrılır. Mənaya təsiri olmayan fərqlər, əsasən, fonetik səciyyəli qiraət fərqləridir ki, bu növ qiraət fərqləri tam şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Tədqiqat obyektı AN ilə NV qiraət sistemləri arasındakı qiraət fərqlərinin təhlili olan müasir tədqiqatlarda onların böyük əksəriyyəti təsnif edilmədən Quranın tərtibinə uyğun

qaydada siyahı şəklində təqdim edilmişdir. Ən yaxşı halda onların müəyyən hissəsi *təcvid* elminin istilah bazasından kənara çıxılmadan olduqca qısa şəkildə şərh edilmişdir.

3. Quran qiraətlərində baş verən fonetik hadisə və proseslərə də tədqiqatlarda xüsusi diqqət ayrılmamış, onlar müasir ərəb dilçiləri tərəfindən ərəb dilində baş verən ümumi hadisə və proseslər çərçivəsində öyrənilmişdir. Belə tədqiqatlarda, əsasən, müasir ərəb dilinin özəyində duran AH qiraət sistemindəki fonetik hadisə və proseslərə nəzər salınmış, NV qiraət sistemində müşahidə edilən fonetik hadisə və proseslərdən isə nadir hallarda bəhs edilmişdir.
4. Müasir ərəb dilçilərinin böyük əksəriyyəti orta əsrlərin qiraət və təcvidə dair elmi ədəbiyyatına xas təsviri və didaktik xarakterli istilahlara ifrat dərəcədə sadıq qalmağa çalışaraq, bu istilahları müasir fonologiya elminə tətbiq etmək məqsədilə bəzən onlara zorən fonetik tutum verməyə çalışsalar da, əksər hallarda orta əsr istilahlarından kənara çıxıb bilməmişlər. Məs., *idğam* istilahı altında uyuşma, uyğunlaşma kimi fərqli fonetik hadisələri, həmçinin samit səsin uzadılması, qoşalaşma, bəzən hətta əvəzlənmə nəzərdə tutulur, *həzf* istilahı altında həm səsdüşümü, heca düşümü, həmçinin haplogiya, söz düşümü, cümlə düşümü öyrənilir. Beləliklə, “Klassiklərin” yaratdıqları istilah bazası, demək olar ki, dəyişilmədən qalmışdır ki, bu da qiraət sistemlərində baş verən fonetik hadisə və proseslərin təyin və təsvirində qeyri-dəqiqliyə gətirib çıxarır.
5. NV-də bu və ya digər (o cümlədən, tənvinin bildirdiyi, həmçinin [ʔəl-] artıklindəki [l]) samit səsdən sonra ayırıcı (vəsləlməyən) və ya birləşdirici (vəslələnən) [ʔ] samit səsi gəldikdə baş verən hadisə həm orta əsr islam-ərəb, həm də Quran qiraətlərinə dair müasir tədqiqatlarda *həmzənin hərəkəsinin yerdəyişməsi* (نقل حركة الهمزة) kimi təsvir edilir. Halbuki [ʔ] samit səsinin növündən asılı olmayaraq

göstərilən mövqelərdə baş verən hadisə yalnız səsdüşümü kimi dəyərləndirilməlidir, məs., [qāddəmət 'eydhiḥiḥ] → [qāddəməte-ydhiḥiḥ]. Çünki qısa saitin (*ḥərəkənin*) öbə keçib-keçməməsi (*verdəyişməsi*) ilə izah mahiyyətin nədən ibarət olduğunu açıqlamır. Əgər nəticə etibarilə, ['] samit səsinin düşümü baş verirsə, prosesi qısa saitin öbə keçməsi kimi təsvir etmək qarışıqlıq yaradır.

6. NV-də [ə] saitindən sonra qapalı hecanın son samiti mövqeyində ['] samitində baş verən hadisə həm orta əsr islam-ərəb, həm də Quran qiraətlərinə dair müasir tədqiqatlarda *ḥəməzənin əliflə əvəzlənməsi* (إبدال الهمزة ألفاً) kimi təsvir edilir. Halbuki, əlif hərfi, məlum olduğu üzrə, öz-özlüyündə heç bir səs ifadə etmir. Göstərilən mövqedə baş verən hadisə ['] samitinin ona saitlərdən ən yaxın səs olan qısa [ə] ilə əvəzlənməsi baş verir ki, nəticədə yazıda (!) əliflə qeydə alınan uzun sait əmələ gətirilir, məs., [tə'mənu] → [təmənu] → [tāmənu]. Hadisənin ['] samit səsinin öz-özlüyündə heç bir səs ifadə etməyən, yalnız yazıda uzun saiti ifadə etmək üçün köməkçi vəzifəsində istifadə edilən əliflə əvəzlənməsi kimi təsviri qarışıqlıq yaradır.
7. NV-də intervokal mövqedə kar ['] samit səsinə baş verən hadisə həm orta əsr islam-ərəb, həm də Quran qiraətlərinə dair müasir tədqiqatlarda *ḥəməzənin təshili* (تسهيل الهمزة) kimi təsvir edilir. Qeyd edək ki, burada *yüngülləşmə* anlamında olan *təshil* yox, *zəifləmə* istilahi baş verən prosesin mahiyyətini daha dəqiq şəkildə açıqlayır. Çünki əslində intervokal mövqedə kar ['] samit səsinin cingiltiləşmiş ['] samitiylə əvəzlənərək tələffüzü onun zəifləməsi, incə mutasiyası (*lenisiya/lenizasiya*) baş verir. Bu mövqedə o, yarımamit/yarımsait kimi çıxış edir.
8. Qiraət sistemlərini araşdıran orta əsr islam-ərəb alimləri *ra* hərfinin bildirdiyi səsə incə, yaxud qalın səslənməsini qonşu sait səslərin təsiri ilə əlaqələndirmiş, onu *təfximli*

(qalın) və *tərqiqli* (incə) olmaqla bir səsin iki fərqli təzahürü kimi nəzərdən keçirmişlər. Müasir ərəb dilçiliyinin bayraqları hesab edilən İ.Ənis *ra* hərfinin bildirdiyi səsin müasir ərəb ədəbi dilində incə, yaxud qalın səslənməsini müəyyənləşdirmək üçün *təcevid* istilahlardan istifadə edir, baş verən fonetik hadisənin uyğunlaşma olduğunu dilə gətirməsə də, səbəbini “qonşu səslərin təsiri” ilə əlaqələndirməklə, yaqin ki, fonetik adaptasiyanı – uyğunlaşmanı nəzərdə tutmuşdur. Statistik təhlilə görə, *ra* hərfinin bildirdiyi səs 77,68 % *təfximli*, 22,32 % isə *tərqiqlidir*. Aparılan tədqiqatlarda *ra* hərfinin bildirdiyi səsə baş verən hadisə dəqiq göstərilmir, mövqelər açıqlanmır, söylənilən fikirlər də yalnız müasir ərəb ədəbi dilinin əsasında duran AH qiraət sisteminə aid olub, NV qiraət sistemini ətəət etmir. Halbuki,

– ilk olaraq qəbul edilməlidir ki, *ra* hərfinin bildirdiyi səsin qalın səslənməsi hər iki qiraət sistemi üçün qiraət normasıdır;

– AH-də *ra* hərfinin bildirdiyi samit səsin incələşməsi [i] ([ī]) saitinin təsiri nəticəsində baş verir. [ri] ([rri])/[rī] ([rī]) səs birləşmələrində uyğunlaşma geri, ([yərísuhā], [húrrimət], [yuyârī], [yaqârī]), qapalı hecanın son samiti olan [ir] ([irr])/[īr] səs birləşmələrində isə irəlidir ([ya’əbsir], [‘azəbum-‘mústāqirr]), [bāšūr]). Fonetik hadisə olaraq bu, əmələgəlmə yerinə görə yanaşı uyğunlaşmadır. AH üzrə apardığımız statistik təhlil göstərir ki, *ra* hərfinin işləndiyi 12668 yerdə o, 76,65% qalın, 23,35% isə incə səs ifadə edir. Deməli, r samitinin incə tələffüzü onun qalın səslənməsinin təqribən dördə birinə bərabərdir;

– NV-də *ra* hərfinin bildirdiyi samit səsin incələşməsi [i] ([ī]) saitinin, yaxud zəif [y] samitinin təsiri nəticəsində baş verir. [ir] ([irr])/[īr] ([īrr]), [yr] səs birləşmələrində

uyğunlaşma yanaşı irəli, məs., [ya'əbşir], [ləñ-nəşbirə], [ləkəbīrətun], [ləsāhīrəni], [fəl-muğīrəti], [şəkirun], [fətaħrīru], [səxirū], [‘azəbum-müstāqīrr||], [bəşīr||], [sīrrəhum], [tāqşə‘irru], [təfirrūnə], [‘aşīrətukum] [yəsīrū], [xāyruñ], [tāyrəñ], [fīl-xāyrəti], həmçinin [iSr], [ySr] səs birləşmələrində, yəni *ra* hərfinin bildirdiyi samit səs ilə [i] ([ī]) saiti arasında bu və ya digər samit səs olduqda uyğunlaşma aralı irəlidir, məs., [‘alləməkumus-sīhrə], [ya‘ixrəcu], [yalā bīkruñ]. Fonetik hadisə olaraq bu, əmələgəlmə yerinə görə yanaşı, yaxud aralı irəli uyğunlaşmadır. NV üzrə apardığımız statistik təhlilə görə, *ra* hərfi 57% qalın, 43% isə incə səs ifadə edir. [r] samitinin uyğunlaşması AH-dən fərqli olaraq NV-də daha çox mövqələrdə baş verir, həmçinin uyğunlaşmanın təkcə yanaşı deyil (AH-də olduğu kimi), aralı növünü də əhatə edir.

9. Qiraət sistemlərini araşdıran həm orta əsr islam-ərəb alimlərinin, həm də müasir ərəb dilinin səs tərəfini, Quran qiraətlərini öyrənən tədqiqatçıların əsərlərində *lām* hərfinin bildirdiyi səsin tələffüzündə dilin gərgin qalın və ya neytral vəziyyətində incə olması ilə bağlı mübahisəli fikirlərə rast gəlinmir: *lām* hərfinin bildirdiyi incə səsin qalın tələffüzü istisna olaraq yalnız *ləfzül-cəlalə* adlanan *Allah* kəlməsi ilə bağlı olduğu qeyd edilir, onun incə səs olması yekdilliklə qəbul edilir. Qeyd olunmalıdır ki, orta əsr alimləri AH qiraət sistemində, müasir dilçilər isə AH üzərində formalaşmış müasir ərəb dilinə əsaslanmışlar və müasir ərəb ədəbi dili NV əsasında formalaşmadığı üçün müasir ərəb dilinin fonetikasi bu qiraət sisteminin səs tərəfini özündə əks etdirmir. K.Bişr *lām* hərfinin ifadə etdiyi səsin qalınlaşmasını "*qonşu səslərin təsiri*" ilə izah etmiş və onu uyğunlaşma ilə əlaqələndirmişdir. Lakin araşdırma nəticəsində NV qiraət sistemində *lām* hərfinin ifadə etdiyi səsin qalınlaşmasının fonetik hadisə kimi emfatiklik üzrə

uyğunlaşma kimi [ʃ], [t] və ya [z] samit səsinin təsiri nəticəsində baş verdiyi müəyyənləşdirildi, yəni [ʃlə] ([ʃlə]) → [ʃlə], [ʃlə] ([ʃlə]) → [ʃlə], [tələ] → [tələ], və ya [zlə] → [zlə] mövqelərində emfatiklik üzrə yanaşı uyğunlaşma ([fəyüşləbu] → [fəyüşləbu]); [şələ] ([şələ]) → [şələ], [şələ], → [şələ], [şələ] ([şələ]) → [şələ], [tələ] ([tələ] → [tələ], [tələ] → [tələ], [tələ] → [tələ] və ya [zələ] → [zələ], [zələ] → [zələ], [zələ] → [zələ] mövqelərində emfatiklik üzrə aralı uyğunlaşma ([şələbuhu] → [şələbuhu]) baş verir.

10. Bir çox halda V və VI b. feillərinin i-g. z.-da II və III ş., tək, II ş., cəm, II ş., təsniyə, həmçinin III ş., q.c.-də olan, yəni [tətə] ilə başlayan formaları qiraət sistemlərində fərqli şəkillərdə işlənir, məs., [tətəzəkkə], [tətəşəqqəqu], [tətəzəhəhə], [tətəsəʔəlünə] AH-də [tətəzəkkə], [tətəşəqqəqu], [tətəzəhəhə], [tətəsəʔəlünə], NV-də [təzzəkkə], [təşşəqqəqu], [təzzəhəhə], [təssəʔəlünə]. AH-də bu dəyişikliyin səbəbi orta əsr islam-ərəb, eləcə də Quran qiraətlərinə həsr olunan müasir tədqiqatlarda *asanlaşdırma*, yəni [tə] hecasının *həzfi* (düşümü) göstərilmişdir. Qərb ərəbsünaslığında isə fonetik proses kimi [tətə] ilə başlayan formalarda ikinci [tə] hecasının haplologiya nəticəsində düşümü qeyd edilmişdir. NV-də baş verən proses orta əsr islam-ərəb və müasir tədqiqatlarda uyuşma, uyğunlaşma fonetik hadisələrini əhatə edən *idğam* kimi dəyərləndirilmiş və *tələffüzün asanlaşdırılması* səbəb kimi göstərilmişdir. Qərb ərəbsünaslığında isə uyuşma kimi qeyd edilmişdir. Halbuki, NV-də bir samit aralı təsiri ilə özündən əvvəl gələn açıq hecanın samiti ilə əmələ gəlmə yerinə görə uyuşur və aralarındakı sait düşür. Bütün hallarda bir dilönü samit ([t]) digər dilönü samitlərin (dilönü-dilucu: [s], [z], [ʃ]; dilönü-dışarası: [z], [z]; dilönü-yuvaq [ʃ] samitlərinin) təsiri nəticəsində uyuşur və aralarındakı sait düşür, məs., [tətəzəkkə] → [təzəzəkkə] → [təzzəkkə], [tətəşəqqəqu] → [təşşəşəqqəqu] → [təşşəşəqqəqu],

[tətāzāhārā] → [tāzāzāhārā] → [tāzzāhārā], [tətəsəṣṣṣ'əlūnə] → [təsəsəṣṣṣ'əlūnə] → [təssəṣṣṣ'əlūnə].

V və VI b. feillərinin yuxarıda göstərilən hallarda, yəni [tətə] ilə başlayan formalarında ikinci [tə] heccasının AH-də haplologiya nəticəsində *həzfi*/düşümü fikri ilə razılaşmaq olar və bu proses haplologiya nəticəsində bir-birinin ardınca gələn iki [tə]-dən birinin (ikincisinin) düşümü kimi dəyərləndirilməlidir, məs., [tətəzəkkə] → [təzəkkə], [tətəşəqqəqu] → [təşəqqəqu], [tətāzāhārā] → [tāzāhārā], [tətəsṣṣ'əlūnə] → [təsṣṣ'əlūnə]. Lakin NV-də bu fonetik prosesin təkcə uyuşma ilə əlaqəli olduğu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Çünki burada təkcə uyuşma deyil, sait düşümü də müşahidə olunur.

11. Orta əsr islam-ərəb alimlərinin, eləcə də müasir dilçilərin böyük əksəriyyəti saiti infleksiya olan *imaləni* ərəb ləhcələrinin təzahürü hesab etmiş, yaranma səbəbi kimi zəif kök samitinin virtual iştirakını göstərmiş, morfoloji yaddaşa malik fenomen kimi qəbul edərək güclü və zəif növlərini fərqləndirmişlər. Qərb ərəbşünasları isə imalə ilə bağlı oxşar fikirlərlə yanaşı, həm də *imaləni* german dillərinə xas umlauta uyğunlaşdıraraq onu *ərəb umlautu* kimi səciyyələndirmişlər. Müasir tədqiqatlarda *imalənin* ingilis qarşılığı "*inclination*", "*süzgünlük*" anlamında "*gliding*", "*intonasiya, yaxud ləhcə fərqi*" anlamında "*intonation or dialectic deviation*" göstərilir, tədqiqatların birində *saiti infleksiya*, digərində "*umlaut mexanizmi*" kimi qəbul edilir. Azərbaycan ərəbşünasları arasında M.Mürsəlov *imaləni* güclü və zəif olmaqla "*imaleyi-kübra*" və "*imaleyi-süğra*" növlərinə ayırmış, təriflərini vermişdir.

Dissertasiya işində tədqiqatlarda AH ilə NV qiraət sistemləri arasında saiti infleksiyanın müqayisəli təhlilinin aparılmadığı nəzərə alınmış və iki qiraət sistemindəki saiti infleksiya ilə bağlı qiraət fərqləri üç növə ayrılmışdır: güclü saiti infleksiya; zəif saiti infleksiya; alternativli zəif saiti infleksiya.

AH ilə NV qiraət sistemlərindəki saiti infleksiya ilə bağlı bütün fərqlər təhlil etdikdən sonra onlar dörd növ üzrə təsnif edilmişdir:

- Güclü saiti infleksiya: [ā]/[ē];
 - Güclü və zəif saiti infleksiya: [ē]/[æ];
 - Zəif saiti infleksiya: [ā]/[æ];
 - Alternativli zəif saiti infleksiya: [ā]/[ē], yaxud [ā]/[æ].
- Təsbit edilmişdir ki:

- AH-dəki güclü saiti infleksiya halı istisnadır;
- NV-də saiti infleksiya halları müşahidə edilən yerlərdə saitin AH-də tam realizə ilə tələffüzü AH üçün qiraət normasıdır;
- Zəif saiti infleksiya NV-nin qiraət normasıdır;
- NV-də güclü saiti infleksiya halı istisnadır.

NV-də saiti infleksiya dilarxası [ā], [ā], dilarxası və bir qədər dilortası [ā̃] və ya dilönü [ō] uzun sait, həmçinin dilarxası [a] qısa sait müəyyən olunmuş mövqelərdə müvafiq olaraq dilarxası-dilortası [æ] uzun saitlə, yaxud dilarxası-dilortası [æ] qısa saitlə əvəzlənməsidir.

NV-də [ā] ([ā̃], [ō]) uzun, həmçinin [a] qısa saitin zəif saiti infleksiyasının baş verdiyi mövqelər, müəyyən sözlər təyin edilmişdir:

- Zəif III k.s.-nin çevrildiği uzun saitin II k.s. [r] səmindən sonra gəlməsi;
 - [fu‘lā], [fə‘lā], [fi‘lā], həmçinin [fu‘ālā], [fə‘ālā] modellərindəki uzun saitin III k.s. [r] səmindən sonra gəlməsi;
 - [yərā] i-g.z. feili, [‘ət-taurātu] xüsusi isimdəki uzun saitlər;
 - [hā], [rā], [hō], [yō] *müqəttəə hərflərindəki* (bəzi surələrin başlanğıcında adları ilə qiraət edilən hərflər) uzun saitlər;
 - [āri] ([ā̃ri], [āri]) səs birləşməsindəki uzun sait;

- [ʔəl-kəfirinə] sözündəki uzun sait;
 - [raʔə] k.z. feilində qısa və uzun saitlər;
 - [ʔəl-ʔuzzə], [lāzā] xüsusi isimlərdəki uzun saitlər, NV-də [ā] ([ā̄], [ā]) uzun saitinin alternativli zəif saiti infleksiyanın baş verdiyi mövqelər, müəyyən söz və ifadələr təyin edilmişdir:
 - Zəif III k.s.-nin çevrildiyi uzun sait II k.s. [r] olmayan səsdən sonra gəlməsi;
 - [fuʔlā], [fəʔlā], [fiʔlā], həmçinin [fuʔālā], [fəʔālā] modellərindəki uzun saitin III k.s. [r] olmayan səsdən sonra gəlməsi;
 - [ʔāsā], [bəlā], [mātā], [ʔənnā] köməkçi sözlərdə, [mūsā], [ʔīsā], [yāhyā] xüsusi isimlərində, [yā yāylātā], [yā ʔāsāfā], [yā hāsrātā] ifadələrində son uzun saitlər.
12. Uzun saitlərin mövqeyindən asılı olaraq növlərə ayrılması, uzun sait növlərinin (*məddələrin*) fərqli kəmiyyətlərdə işlənməsi Quran qiraətlərinin özəl xüsusiyyətlərindən biridir. Elmi ədəbiyyatda uzun sait növlərinin bu və ya digər qiraət sisteminin isnadı ilə bağlı (dolayısı ilə hər qiraət sisteminin öz norması) olduğu, onların kəmiyyəti, qarşılıqlı əlaqələri göstərilmişdir. *Məddə* növlərinin yaranma səbəbləri ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim olunsada, prinsip etibarilə, məsələnin mahiyyətini açıqlamışdır. AH və NV-dəki *məddə* növlərindən biri kimi *məddi-lin* – enən diftonqun ikinci komponenti qısa saitin çevrildiyi uzun sait – növü göstərilir və bu növ AH üçün bir diftonqdan sonra [ʔ] samitinin gəlib-gəlməməsindən asılı olmayaraq yalnız fasilə (*vəqf*) icra edildikdə qüvvəyə minən iki, dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətindədir. NV üçün isə diftonqdan sonra [ʔ] samitinin gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq öz növbəsində iki – diftonqdan sonra [ʔ] samiti gəlmədiyi halda yalnız fasilə (*vəqf*) icra edildikdə qüvvəyə minən iki, dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətində olan və diftonqdan sonra [ʔ]

samiti gəldiyi halda fasilənin (*vəqfîn*) icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq qüvvəyə minən dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətində olan növlər göstərilir. Aparılan tədqiqat isə göstərdi ki, həm AH, həm də NV-də bu növün öz növbəsində ayrıldığı daha artıq növləri mövcuddur. Belə ki, AH-də enən diftonqun ikinci qısa sait komponentinin çevrildiyi uzun sait növünün – *məddi-linin* bir deyil, üç fərqli növü qeydə alındı:

– diftonq özü iki qısa saitdən ibarət olub iki qısa sait kəmiyyətində növ əmələ gətirir, məs., [házāral-māuti], [mâtāras-sāu’i], [‘ālā ‘aqibéy(i)hi], [fī şey(i)’iñ]. Bu növü orta əsr alimlərinin ənənəsinə uyğun olaraq, *məddi-lini-təbii* – adi *məddi-lin* adlandırmaq olar;

– diftonqdan sonra [ʔ] samitinin işlənməsindən asılı olmayaraq yalnız fasilə (*vəqf*) icra edildiyi təqdirdə qüvvəyə minən iki, dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətində olan növ, məs., [házāral-māut ||]/[házāral-māuūt ||]/[házāral-māuūūt ||], [mâtāras-sāu’ ||]/[mâtāras-sāuū’ ||]/[mâtāras-sāuūū’ ||], [‘ālā ‘aqibéyh ||]/[‘ālā ‘aqibéyḡh ||]/[‘ālā ‘aqibéyḡḡh ||], [fī şey’ ||]/[fī şeyḡ’ ||]/[fī şeyḡḡ’ ||]. Onu da orta əsr alimlərinin ənənəsinə uyğun olaraq, *məddi-lini-ariz lis-sükun* – fasilə (*vəqf*) səbəbilə əmələ gələn *məddi-lin* adlandırmaq olar;

– *müqəttəə ayn* hərfindəki diftonqun altı, yaxud dörd qısa sait kəmiyyətində olan növ: [kāḡḡf hā yā ‘ayḡḡ-ṣāāād]/[kāḡḡf hā yā ‘ayḡḡ-ṣāāād], [‘ayḡḡ-smḡḡ-qāāāf]/[‘ayḡḡ-smḡḡ-qāāāf]. Bu növü də orta əsr alimlərinin ənənəsinə uyğun olaraq, *məddi-lini-vacib* – *vacib məddi-lin* adlandırmaq mümkündür.

NV-də enən diftonqun ikinci qısa sait komponentinin çevrildiyi uzun sait növünün – *məddi-linin* iki deyil, dörd fərqli növü var:

– diftonqdan sonra ['] samiti gəlmədikdə diftonqun özünü iki qısa saitdən ibarət olub h'min kəmiyyətdə növ (*məddi-lini-təbii* – adi *məddi-lin*) əmələ gətirir, məs., [həzərəl-māuti], [‘ālā ‘aqibəy(i)hi];

– diftonqdan sonra ['] samitinin gəlmədikdə yalnız fasilə (*vəqf*) icra edildiyi təqdirdə qüvvəyə minən iki, dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətində olan növ (*məddi-lini-arizlis-sükun* – fasilə (*vəqf*) səbəbilə əmələ gələn *məddi-lin*), məs., [həzərəl-māut ||]/[həzərəl-māuūt ||]/[həzərəl-māuūūt ||], [‘ālā ‘aqibəyh ||]/[‘ālā ‘aqibəyḡh ||]/[‘ālā ‘aqibəyḡḡh ||];

– diftonqdan sonra ['] samitinin gəldiyi halda fasilənin (*vəqfin*) icra edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq qüvvəyə minən dörd, yaxud altı qısa sait kəmiyyətində olan növ (*məddi-lini-məhmuz*), məs., [mātāras-sāuū‘i ‘ə fələḡn]/[mātāras-sāuūū‘i ‘ə fələḡn], [fī şeyy‘in ‘inḡəmə]/[fī şeyyḡ‘in ‘inḡəmə]; [mātāras-sāuū ||]/[mātāras-sāuūū ||], [fī şeyy ||]/[fī şeyyḡ ||];

– *müqəttəə ayn* hərfindəki diftonqun altı, yaxud dörd qısa sait kəmiyyətində olan növ (*məddi-lini-vacib* – *vacib məddi-lin*): [kəḡḡf hə yə ‘ayyḡḡ-şāāād]/[kəḡḡf hə yə ‘ayyḡḡ-şāāād], [‘ayyḡḡ-sīḡḡ-qāāāf]/[‘ayyḡḡ-sīḡḡ-qāāāf].

Onu da qeyd edək ki, uzun saitlərlə (*məddə* növləri ilə) bağlı qiraət fərqləri mənə fərqi əmələ gətirmədiyinə görə fonetik səciyyəlidir, fonem fərqi əmələ gətirmir və uzun saitlərin əlavə kəmiyyətlərlə işlənməsi sözün, yaxud ifadənin uzun sait ətrafında qonşu səslərin daha aydın, tam realizə ilə səslənməsini təmin etməklə ilahi kəlami təhrifdən sığortalamaq məqsədi güdür.

13. Müasir İraq alimi Məhəmməd Hüseyn Əli Əs-Səğir AH ilə NV arasındakı [‘əḡḡḡnihu]/[‘əḡḡḡnḡhi/‘əḡḡḡnḡhi], [‘aləyhul-lāhə]/[‘aləyhil-lāhə], [yəhiddi]/[yəhəddi], [yāxişşimūnə]/[yāxāşşimūnə], [‘itīyyāḡ]/[‘utīyyāḡ], [cuşīyyāḡ]/[cişīyyāḡ],

[şiliyyəh]/[şuliyyəh] qiraət fərqlərini *üstub səciyyəli* kimi dəyərləndirir, halbuki toxunulan məsələ birbaşa saıtlərin ahəngi ilə izah olunmalıdır. Belə ki, ərəb dili flektiv olduğuna görə, saıtlərin ahəngi ona xas olmayan fonetik proses kimi qiymətləndirilir, lakin ərəb dili flektiv dil olmaqla yanaşı, həm də onda iltisəqi dillərdə olduğu kimi “*dəyişməyən əsasa və ya kökə*” şəkilçilərin artırılması da baş verir, məs., [zəkəra] → [zəkəranī] (dəyişməyən əsasa artım), [zəkərtum] → [zəkərtumūnī] (qismən dəyişən əsasa artım). Saıtlərin ahəngi isə, özünəməxsus şəkildə, uyuşmanın təsiri kimi olsa da, ərəb dilində qüvvədədir və kifayət qədər sərt qaydalarla tənzimlənir, məs., III ş., k.c., təkdə [-hu], III ş., k.c., cəmdə [-hum] və q.c.-ndə [-hunna], habelə III ş., təsniyədə [-humə] b.əv.-ləri qısa [i], uzun [ī], yaxud [y] səsinin ardı ilə gəldiyi hallarda sözügedən b.əv.-lərindəki [u] ahəngə uyub [i] səsinə çevrilir: [-hi], [-him], [-hinna], [-himə]: [kitābihi] → [kitābihi], [mu‘allimūhum] → [mu‘allimīhim], [qələmeyhunna] → [qələmeyhinna], [‘aleyhumə] → [‘aleyhimə];

AH ilə NV arasında baş verən saıtlərin ahəngi ilə bağlı qiraət fərqləri belə qənaətə gəlməyə imkan verdi ki, saıtlərin ahənginə müasir ərəb dilinin qaydalarına uyğun olaraq NV-də AH-yə nisbətən daha çox riayət edilir.

14. AH ilə NV qiraət sistemləri arasında nitq hissələri ilə bağlı qiraət fərqləri, əsasən, mənə fərqi əmələ gətirən qiraət fərqlərinə aiddir. Bu növ qiraət fərqləri islam-ərəb aləmində yetərincə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Belə tədqiqatlarda mənaya təsiri olan qiraət fərqlərinə ənənəvi ərəb dilçiliyi prizmasından, orta əsrlərin sərf-nəhv alimlərinin tərtib etdiyi prinsiplər çərçivəsində yanaşılmış, qiraət fərqləri ifrat dərəcə ümumiləşdirilmiş şəkildə təsnif edilmişdir. Qiraət sistemləri arasında mənə fərqi əmələ gətirən qiraət fərqlərini təhlil edən Quran təfsirlərində tədqiqat obyektini bilavasitə

qiraətlərarası fərqlər olmadığından çoxcildli təfsirlərdə bu və ya digər qiraət fərqi sistemli şəkildə deyil, Qurani-Kərimin tərtibinə uyğun şəkildə təqdim edilir. Tədqiqat göstərdi ki:

– AH ilə NV qiraət sistemləri arasında feillərlə bağlı, əsasən, *isnad*, *ləhcə*, *Müşəflərdəki* yazı fərqləri nəticəsində yaranmış qiraət fərqləri qiraət sistemlərində müxtəlif kök samitli feillərin, eyni kök samitli feillərin müxtəlif bədlər, qrammatik kateqoriyalar üzrə fərqlərlə, habelə eyni feilin bədləxili fərqlərlə işlənməsi kimi təsnif edilmiş, bu təsnifata uyğun müqayisəli təhlil aparılmış, bu və ya digər qiraət fərqlərinin mahiyyəti, əmələ gətirdiyi mənə fərqi göstərilmişdir.

– AH ilə NV qiraət sistemləri arasında, əsasən, *isnad*, *ləhcə*, *Müşəflərdəki* yazı fərqləri nəticəsində yaranmış isim, sifət, say, zərflər, əvəzlilik və köməkçi nitq hissələri ilə bağlı qiraət fərqləri qiraət sistemlərində müxtəlif miqdar zərflərinin, köməkçi nitq hissələrinin, ad qruplu sözlərin ayrı modellər, qrammatik kateqoriyalar üzrə fərqlərlə işlənməsi kimi təsnif edilmiş, bu təsnifata uyğun müqayisəli təhlil aparılmış, qiraət fərqlərinin mahiyyəti, əmələ gətirdiyi mənə fərqi göstərilmişdir.

– Əksər halda kontekstual sinonimiya hesabına mənəyə təsiri minimal, yaxud nominal olan qiraət fərqləri ərəb dilinin zənginliyini bir daha sərgiləyir. Mənəyə təsiri olan qiraət fərqləri bir çox halda Quran ayələrinin mənalarının tamamlanması, üslub zənginliyinin göstəricisi kimi çıxış edir;

– Leksik-qrammatik səciyyəli qiraət fərqləri cümlələrdə cümlə üzvlərinin icra etdikləri vəzifələrin, sintaktik əlaqələrin dəyişməsinə səbəb olur, bəzən üslub səciyyəli olub fərqli ahəng yaradır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin aşağıda siyahısı verilən elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir ərəb ədəbi dili fonetikasının iki aspekti // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2008. №3 (63), – s. 64–66.
2. Müasir ərəb ədəbi dilində vokalizm // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2008. №3, – s. 195–203.
3. Təmmam Həssanın ərəb dili samitlərinin təsnifi probleminə özəl baxışı // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, – 2009. №11, – s. 94–105.
4. Klassik ərəb dilində emfatik samit səslər // – Bakı: BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, – 2011. №16, – s. 35–52.
5. Ərəb yazısına dair bəzi qeydlər // “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda əməkdar elm xadimi, prof. M.Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 28-30 dekabr, – 2011, – s. 39–42.
6. Təcvid: Qurani-Kərimin tilavəti qaydaları: Asim qiraətinin Həfs rəvayəti əsasında / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm, – 2011. – 360 s.
7. Qurani-Kərim: latın qrafikası ilə fonetik transkripsiyası (təcvidli, vurğulu) / V.Qaradağlı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 640 s.
8. Ərəb dilində dilönü-diş-damaq [t] (tə), [t] (ta) samit səsləri // – Bakı: AMİ, Xəbərlər, Elmi-metodik jurnal, – 2014. №3, – s. 69–73.
9. Ərəb dilində alveolyar [r] (ra) samit səsi // – Bakı: BDU İlahiyyat fakültəsinin Elmi məcmuəsi, – 2014. №22, – s. 99–106.

10. Həmzə [ʾ] samit səsinin tələffüz özəllikləri // – Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2014. №4 (92), – s. 149–152.
11. Ərəb dilində arxa sərt damaq [x] (xa), [ğ] (ğayn), [k] (kəf) samit səsləri // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, – 2014. №3, – s. 237–241.
12. Ərəb dilində diş, yaxud dişlərarası [s] (sə), [z] (zəl) və [z] (za) samit səsləri // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Araşdırmaları, Elmi-nəzəri məqalələr toplusu, – 2014. №10, – s. 157-161.
13. موجز مؤلفات علماء الغرب في استقصاء أصوات اللغة العربية (ابتداء من بيدرو دي الكالا (القرن السادس عشر) إلى برومان ديهينايا (القرن العشرون) \\ القاهرة: جامعة الأزهر، مجلة كلية اللغات والترجمة، دورية دولية علمية محكمة، - ٢٠١٤. الرقم ٧، - ص. ١٣٧-١٥٢.
14. Asim qiraətinin Şühə və Həfs rəvayətlərində həmzə, bə, tə, sə, cim, dəl, zəl, zəy, sin, şin, fə, kəf, hə və ya yə-dən sonrakı fəthənin səslənməsi // Azərbaycanın görkəmli şərqsünas alimi, prof. Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 10-12 oktyabr, – 2014, – s. 22–24.
15. Ərəb dilində dilözü/diş-damaq [d] (dəl) samit səsi // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2015. №1, – s. 182–186.
16. Həfs ilə Vərş rəvayətlərində fərqli nitq hissələrinin işlənməsi məsələsinə dair // Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, Əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 18-19 dekabr, – 2019, – s. 9–11.

17. Ərəb dilində alveolyar z (zəy), s (sin), ş (sad) və sərt damaq c (cim), ş (şin) samitləri // “İslam sivilizasiyası və elm: tarix və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 4-5 aprel, – 2019, – s. 152–167.
18. Həfs ilə Vərş rəvayətlərindəki fərqlərdə /R/, /L/ və /S/ fonemlərinin modifikasiyasının müqayisəli təhlili // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2020. №1, – s. 6–19.
19. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasındakı fərqlərdə /ʾ/ (həmzə) fonemlərinin modifikasiyasının müqayisəli təhlili // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №2, – s. 3–43.
20. Həfs ilə Vərş rəvayətlərində saiti infleksiya // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №3, – s. 15–49.
21. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında leksik-qrammatik səciyyəli fərqlərin müqayisəli təhlili (I hissə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №4, – s. 23–94.
22. Həfs ilə Vərş rəvayətlərində uzun saitlər və onların kəmiyyətlərlə bağlı fərqlərin müqayisəli təhlili // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. №5, – s. 10–37.
23. Special cases of combinatorial changes in differences between Hafs and Warsh transmissions // – Kherson: South Archive, – 2020. LXXXI, – p. 42–46.
24. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs transmission) // – Kuala Lumpur: Journal of Critical Reviews, – 2020. №7 (16), – p. 2777–2793.

25. Comment on the Arne von Ambros's assimilation description in Warsh transmission and some special cases of combinatorial changes // – London: Journal of Research in Humanities and Social Sciences, – 2020. №20 (16), – p. 50–57.
26. The Clarifying of Phonetic processes in V-VI forms of Arabic verbs in differences between Hafs and Warsh's transmissions // IV Int. Paris Conference, – Paris, – 23-25 april, – 2020, – p. 7.
27. Qurandakı fonetik hadisəyə **A.f.Arın**ın söylədiyi fikrə bir baxış // V Beynəlxalq Battalgazi Elmi araşdırmalar Konqresi, – Malatya, – 18-20 dekabr, – 2020, – s.110.
28. Həfs ilə Vərş rəvayətləri arasında leksik-qrammatik səciyyəli fərqlərin müqayisəli təhlili (II hissə) // – Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2021. №2, – s.15–81.
29. R and L in the Warsh transmission (compared to the Hafs) // – Constanta: TSSJ, – 2021. Volume 18, – p. 667–675.
30. Vocalic inflection in the Warsh transmission (compared to the Hafs) // – Sao Carlos: LER, – 2021. №7, – p. 481–494.
31. Система фонетической транскрипции текста Корана: новые возможности и перспективы // – Москва: ВИ, – 2022. №4 (2), – с.176–193.
32. An Original Approach to the Intricacies of Warsh's Transmission // – Kiyev: The Oriental Studies, – 2022. №89, – p. 269–274.
33. Analysis of the Differences of Pronouns, Adverbs and Auxiliary Speech Parts in Hafs and Warsh recitation systems of Al-Qurān // – Kiyev: OS, – 2023. №91, – p. 87–106.

Dissertasiyanın müdafiəsi 6 fevral 2024-cü il tarixində saat 14:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 – Dissertasiya şurasının bazasında yaradılmış BED 1.06 olan Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, V mərtəbə, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 dekabr 2023-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 20.12.2023

Kağız formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$

Həcm: 86493 işarə

Tiraj: 100